

Fábián Zoltán Imre (1954) egyiptológus, a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:  
*A Halottak Könyve a thébai nekropolisz újbirodalmi sírjaiban* (2008/1–2).

## Egyetlen barátok az óbirodalmi Thébában

### A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében (2010)<sup>1</sup>

Fábián Zoltán Imre

Az egyiptomi régészeti hatóságok lebontották annak a 20. században épített nagyméretű vályogháznak, a Bét Bogdádnak egy részét, mely Nefermenu 19. dinasztia idején készült sziklasírja (TT 184)<sup>2</sup> és a szomszédságában lévő, az Óbirodalom vagy az Első Átmeneti Kor idejére datálható Szeni-iqer-sír (TT 185) homlokzataira és előudvaraira épült. Ezzel lehetőség nyílik e sziklasírok eddig feltáratlan részeinek vizsgálatára. Az alábbiakban megkísérlem összefoglalni, milyen adatokkal rendelkezünk a temető eddig legkorábban tartott díszített sziklasírjairól – köztük Szeni-iqeréről –, melyeket a Hoha-domb déli lejtőjén készítettek évszázadokkal Nefermenu sírja előtt, és ezek hogyan értelmezhetőek az ókori Egyiptom történetének összefüggéseiben, illetve hogy Szeni-iqer sírjának feltárása miként teheti pontosabbá, árnyaltabbá ezt a képet.

#### Az eddig ismert szereplők és sírjaik

Thébában a legkorábbi monumentális emlékek az Óbirodalom korából, a keleti parti Karnakkal szemben lévő temetőrészből, Tárefből származnak, mégpedig két monumentális téglapítmény, masztaba maradványai, melyeket Dieter Arnold tárt fel és a nagy piramisépítők korára, a 4. dinasztia idejére datált.<sup>3</sup>

A legrégebbi díszített sziklasírok a thébai temetőben ettől délre, a Hoha-domb körzetében készültek. Öt ilyen sírról tudunk; nyugatról keletre haladva ezek a következők: TT 413 (tulajdonosa: Unisz-anh), TT 185 (Szeni-iqer), TT 405 (Henti), TT 186 (Ihi) és egy számozatlan, melynek valószínűsíthető tulajdonosa Henu. Közülük négyet – legalább részben és korábbi kutatási előzmények nyomán – Mohamed Száleh, a kairói Egyiptomi Múzeum későbbi igazgatója, akkoriban fiatal régészinspektor, tárt fel az 1960-as években.<sup>4</sup> Az ötödiket,



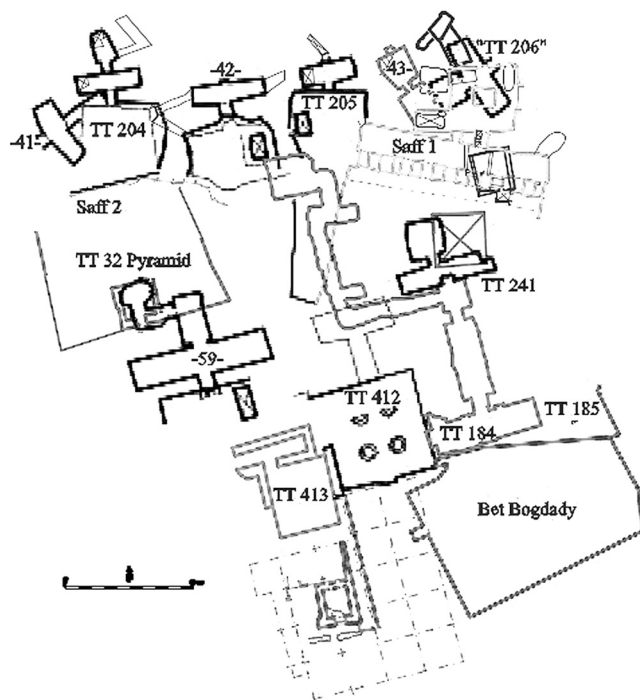
1. kép. A thébai temetők részlete délről fényképezve. A kép közepén a Hoha-domb, ahol a legkorábbi díszített sírok vannak. A háttérben Deir el-Bahari, Hatsepsut és Nebhepetré Mentuhotep (balra) templomaival (Csáki György felvétele, 1989)



2. kép. Légi felvétel a Hoha-domb déli lejtőjéről. A fénykép északról a domb fölött lebegő hőlégballonról készült. A sírok helyzete jobbról: TT 413 (Unisz-anh), TT 185 (Szeni-iqer), TT 186 és 405 (Ihi és Henti) (Csáki György felvétele, 1989)

Szeni-iqerét már akkor is nehezen lehetett megközelíteni, mert az Hagg el-Adli Mahmúd lakhelyéhez, a Bét Bogdádihoz tartozott.

Ha számba vesszük az öt sírt, a következő adatok lehetnek fontosak a további kutatás szempontjából:



3. kép: A Hoha-domb déli lejtőjének térképvázlata az ismert sírok alaprajzával (Csáki György és Wéberné Jánossy Katalin felmérései alapján)

### Szeni-iqer (TT 185)

A sírok közül valószínűleg a legrégebben ismert Szeni-iqeré, mely a Bét Bogdádi része volt, s a legutóbbi időkig há-  
lőhelyként használták. Ez a sír foglalja el eddigi ismereteink szerint az öt közül a legelőnyösebb helyet a Hoha-dombon: a legmagasabban helyezkedik el, és készítésének idején szilárd sziklafalak vehették körül. Mára a szomszédságában lévő, több korszakból származó sírok és sziklajáratok, valamint a több évezred alatt olykor előforduló földrengések következtében ez a stabilitás sokat romlott. Nyugati falát biztosan áttörték, vagy leomlott, amikor Nefermenu sírját készítették. A keleti oldalon egy további sziklasír<sup>5</sup> előudvarának vésése elvékonyította a sziklaeret, északon pedig, a 18. dinasztia idején készített TT 241 (Jahmesz, 18. dinasztia) sír előudvarának vésésekor talán a plafon is megsérülhetett.

A sziklasírt többnyire az Első Átmeneti Korra, esetleg még későbbre, a 11. dinasztia idejére datálják.<sup>6</sup> Jóllehet alaprajza csak részben ismert, korábban csupán a két homlokzati pillér ábrázolásainak és ezek egyikén az egysoros hieroglif feliratnak a felületes vizsgálatára volt mód. Az elfalazott pillérközök mögötti helyiség falait korom borítja – feltehetőleg a korábban itt élő család tüzelt a lakhelyén –, emellett azonban több helyen festéknyomok is érzékelhetők.

Szeni-iqer sírjának nyugati pillérének felírata alapján az *iri-pat* és a *hati-a*, továbbá az „isteni pecsétőr” címet viselte. Az első cím azt jelzi, hogy a társadalom elit csoportjához tartozott; a második is jelezhet előkelő státuszt, de amikor valamilyen közigazgatási egység, nomosz vagy város nevével áll, annak adminisztratív vezetőjére utal. Jelen esetben a Théba és Armant városokat is magába foglaló 4. felső-egyiptomi nomosz vezetőjére gondolhatunk.



4–5. kép: Szeni-iqer sziklasírjának (TT 185) két homlokzati pillérén a tulajdonos álló alakja látható, kezében bottal és jogarral (a bal oldali kép Saleh 1977, fig. 2 nyomán)

### *Ihi (TT 186)*

Az angol Percy Newberry 1895 telén fedezte fel a TT 186 számú sírt,<sup>7</sup> mely Szeni-iqerétől mintegy 20 méterrel keletre található. Akkoriban ezt is lakták, de vizsgálata ahhoz elegendő volt, hogy Newberry a sírt a 6. dinasztia második felére keltezze.<sup>8</sup> Mohamed Szálehnek 1969-ben sikerült kiköltöztetnie az akkor itt lakókat, és ismét hozzáláthatott a feltáráshoz. A sziklasír egy nagyobb, két pillérrel tagolt helyiségből és a pillérek között induló lejtős járatból áll, mely a sírkamrához vezet. A későbbi korszakokban újra temetkezésre használták fel, egy aknát is mélyítettek a helyiségben. A falfestmények egy részét korom borította, de Mohamed Szálehnek sikerült jó részüket megtisztíttatnia. A két kutatás között több dombormű megsérült: a Newberry által leírt domborművek egy részét Száleh már nem láthatta, mert kivágták őket. A festmények és domborművek a szakkarai óbirodalmi sírok fő témáit idézik. Legalább egy részük, illetve egyes részletek kivitelezése azonban jellemzően provinciális – a jelenség azonban úgy is megközelíthető, hogy mindez új, oldottabb stílus kialakítása felé mutat.

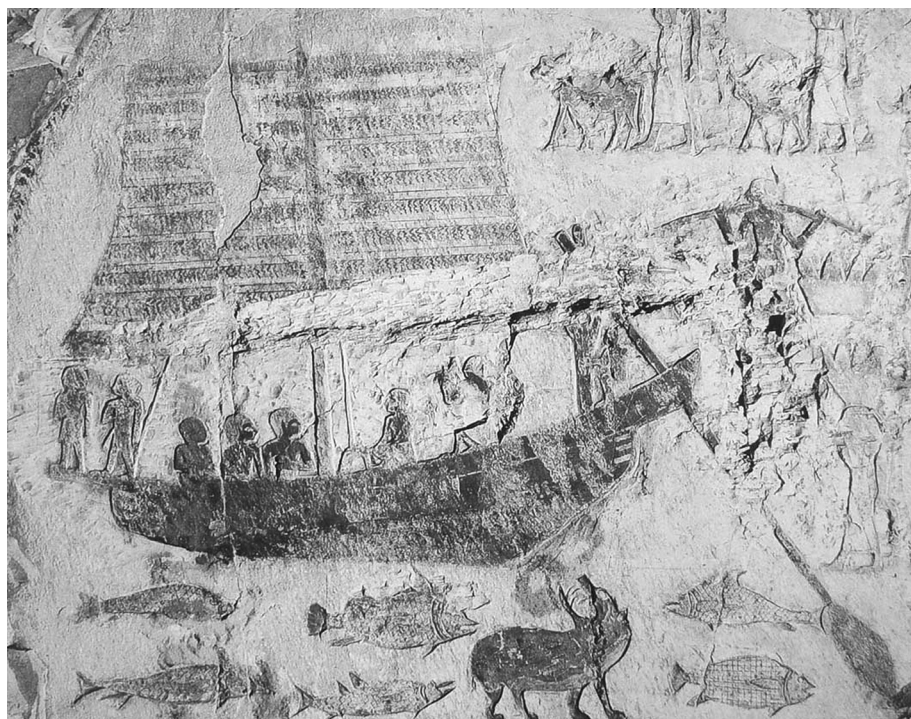
A sír megközelítése nehezen lehetséges, mivel bejáratát annak idején Mohamed Száleh elfalazta, és manapság a lebontott házak romjai is beborítják.<sup>9</sup>

Ihi nevééről általában azt állítják a feliratok, hogy ez a „szép neve”; a kifejezés leginkább becenévre vagy rövidített névre utal.

Ihi számos, az Óbirodalomra, különösen annak kései szakaszára jellemző címet viselt: egyetlen barát, felolvasópap, a nomosz nagyfőnöke, a nomosz phüléinek előljárója, a magtárak előljárója, a Nagy Ház királyi főnöke, a köznép támasza (?), minden titkos szó bizalmasa, melyet a nomoszba hoznak, a király szívében lévő (bizalmasa), aki két partjának élén áll, bíró, az elől lévő hely határőre, birtokkormányzó.<sup>10</sup>

E címek egy része a királyság legfőbb intézményeihez, illetve a király személyéhez kapcsolódik, másik fele azonban egyértelműen tükrözi a nomoszkormányzónak a helyi ügyekben való illetékesség teljességére irányuló hivatalhalmazát. Azt is számításba kell azonban vennünk, hogy az ókori Egyiptom hivatalviselőinek sírfelirataiban a címek nem feltétlenül jelentették azt, hogy viseljük minden említett hivatalt egyazon időben töltött be.

Ihi szerepének értelmezése és pontosabb datálása szempontjából is fontos lehet, hogy számos fennmaradt említett hivatala mellett – ha valóban az Óbirodalom második felére datálhatjuk – nincs nyoma bizonyos jellegzetes címeknek, például annak, hogy viselte volna az *iri-pat* és a *hati-a* rangokat, melyek Szeni-iqer (TT 185) egyetlen eddig ismert feliratán maradtak ránk.



6. kép. Festmény Ihi sírjában (TT 186) (Tiradritti 2007, 128 nyomán)

Fontos lehet az is, hogy nem maradt nyoma Ihi címei között a „Felső-Egyiptom előljárója” rangnak sem.

A sír fennmaradt felirataiból megismerhetjük népes családját, illetve annak legalább egy részét is. Feleségét Iminek hívták, és egy nomoszkormányzó feleségéhez illő címeket viselt: „a király ismerőse”, illetve a denderai Hathor papnője volt. Ez utóbbi a Mohamed Száleh által közölt egyik fényképen elég jól látható, illetve a szövegmásolatokon két helyütt is világosan olvasható.<sup>11</sup> A denderai istenség papnője cím meglepő lehet, magyarázatra szorulhat. Dendera a 6. felső-egyiptomi nomosz központja, mely nem közvetlenül határos a 4. Théba-Armant nomosszal, távolabbi település. Dendera neve azonban igen hasonló Armantéhoz (Junit–Juni).

Egy további hölgy is szerepel az egyik képen, Init-itesz, aki talán második felesége lehetett. Ihi kíséretében még egy nőnek ismerjük a nevét: Hnum-huf.

Négy fiáról vannak adataink: „szeretett fia”, Henti, a legidősebb, aki „egyetlen barátként” jelenik meg. Egy másik fia, aki atyja nevét viseli, Ihi, szintén „egyetlen barát”. A harmadik, Meri-nebef (esetleg Meref-nebef) felolvasópap volt, a negyediknek pedig csak a nevét ismerjük: Tebesz (amennyiben a név olvasata helyes). Ihi feleségével, Imivel együtt ábrázoltak három leányt is, ahogyan a leszármazottakat szokás, nevük azonban nem olvasható a képen.

A sírban istenképmások nincsenek, ez a korai korszakokban nem is szokás, a feliratokban azonban számos utalás történik istenekre. A halotti és a helyi istenségek mellett ezek az utalások talán rávilágíthatnak a tulajdonos valamilyen különleges, esetleg nem helyi kötődésére, netán ez az adatsor a többi sírral összevetve nyújthat majd valamilyen egyéb támpontot.

Ihi istenei: Montu, Armant ura; a Nagy Isten (Ozirisz); Ozirisz, Buszirisz ura; Inu (= Szokarisz), az Uaret ura (valszínűleg Abüdoszra utal); Ptah-Szokarisz; Anubisz.

Az Ihi feleségét, Imit kísérő feliratokban Ozirisz, Buszirisz ura; Ptah-Szokarisz; a Nagy Isten (Ozirisz); és persze címében a denderai Hathor szerepel.

### *Henti (TT 405)*

Közvetlenül Ihi sírja mellett nyílt egy további sír is, Hentié, melyet azonban több mint fél évszázaddal az előző után, 1957-ben fedezett fel az amerikai Henry George Fischer. A sír a TT 405 számot kapta,<sup>12</sup> és miután felfedezője 1967-ben felhívta rá az ifjú Mohamed Száleh figyelmét, az két évvel később fel is tárta Ihi sírjával együtt.

Henti sírja közös udvarról nyílik Ihiével, annak déli oldalán. Ezt is pillérek osztják ketté, de befejezetlennek tűnik. Két három-három pillérből álló sort terveztek, de a hátsókat csak részben faragták ki. A mögöttük lévő félkész helyiséget Száleh áldozókamraként értelmezte. A pillérek között két lejtős járatot vágtak a sírkamrák felé. Henti sírját járatok kötik össze Ihiével az oszlopos termükben és a sírkamrák szintjén egyaránt.

A falfestmények szintén az obitrodalmi tematikai csoportokat idézik, állapotuk a feltárás idején épebb volt, mint a korom borította Ihi-sírban.

Henti a következő címeket viselte: királyi pecsétőr, egyetlen barát, felolvasópap, a nomosz nagyfőnöke, minden titkos szó (ügy) bizalmasa, melyet a nomoszba hoznak, a magtárak előljárója.

Feleségét Meret-itesznek hívták, és Ihi feleségéhez hasonló címei voltak: „a király ismerőse”, illetve „Hathor papnője”, de a fennmaradt feliratok nem említik az istennő denderai illetőségét.

A két sír építészeti összefüggései alapján, Mohamed Száleh szerint Henti azonos Ihi legidősebb fiával,<sup>13</sup> akit annak sírjában

említenek mint „egyetlen barátot”. Ezt a sírok belső, relatív kronológiájában alapvető nézetet a további kutatás egyhangúlag elfogadja.

Henti fennmaradt szövegeiben az istenek közül kizárólag a Nagy Istent (Oziriszt) említi. A feleségével kapcsolatos szövegekben Ozirisz, Buszirisz ura, illetve a címében Hathor szerepel.

### Henu

Mohamed Száleh Ihi sírjának feltárásakor, annak körzetében egy további, de díszítetlen sziklasírra is rábukkant, melyet azonban csak részben tárt fel. A bejáratnál egy kőtöredéket talált egy házaspár domborműves ábrázolásával.<sup>14</sup> A fölöttük lévő kétsoros, mélyített felirat olyan áldozati formula, mely a nomosz phüléinek előljáróját, Henut<sup>15</sup> és szeretett feleségét, Ibit nevezi meg. A faragott kő az eddigi sírok, illetve a késői Óbirodalom sajátosságait viseli.

Akár ebből a sírból, akár egy közeliből származik ez a kőtöredék, valószínű, hogy legalább egy további, az előzőekhez hasonló korú sír van a közelben.

### Unisz-anh (TT 413)

A thébai Unisz-anh létezéséről 1914 óta vannak ismereteink, amikor Norman de Garis Davies, a Nefermenu sírja alá húzódoó TT 48 számú óriási sír (Amenemhat Szurer, 18. dinasztia) feltárásakor, annak előudvarában egy, a nevet is tartalmazó kőtöredéket talált. Ennek szövege szerint Unisz-anh királyi kincstárnok, Felső-Egyiptom előljárója és a magtárak előljárója is volt.<sup>16</sup> A töredék a Metropolitan Museumba került,<sup>17</sup> és sok spekulációra adott okot, mivel Unisz-anh thébai sírja még ismeretlen volt. Azonos nevű személyre utaló feliratok ismertek a Wadi Hammamatból, bár más címekkel; Szakkarából pedig ismerjük egy ilyen nevű királyfi masztabáját, ahol több címazonosság is megfigyelhető: Felső-Egyiptom előljárója, királyi kincstárnok.<sup>18</sup> Ha a két személy azonos volna, akkor a thébai Unisz-anh bizonyára nem mulasztaná el megemlíteni királyi származását a sír felirataiban. Felmerült, hogy a töredék esetleg Szakkarából került ide, sőt még az is, hogy Unisz-anh esetleg azonos lehet a nevezetes abüdoszi Unival,<sup>19</sup> aki I. Pepi idején több hadjáratot is vezetett keletre, és annak utódja, Merenré nevezte ki Felső-Egyiptom előljárójává.<sup>20</sup>

A thébai Unisz-anh-sírt (TT 413) Mohamed Száleh 1967–68-as ásatása idején találta meg, amikor a Nefermenu-sírtól (TT 184) délre, a Bét Bogdádi építményeinek tövében, e két sziklasír között Qen-Amon sírját (TT 412, 18. dinasztia) is azonosította.<sup>21</sup> Ez az oka annak, hogy a két sír TT-száma egymást követi. A régész mindkét sírnak csak egy részét tudta feltárni éppen a szomszédos vályogház tulajdonosának heves ellenállása miatt.

Unisz-anh sírjának Mohamed Száleh egy nagyobb és egy kisebb helyiségét, továbbá a nagyobbból nyíló három, sírkamrákhoz vezető lejtős járatát tudta megtisztítani. Ezen adatok alapján építészeti sajátosságai tekintetében Henti sírjához hasonlónak tartotta, jóllehet a pilléres elrendezés – a falak leomlott, sérült állapota miatt – nem mutatható ki. A nagyobb helyiségről elképzelhető, hogy – ellentétben a sírcsoport többi

feltárt tagjával – plafonját boltívesre vették a sziklába. A kisebb, szűk, de festményekkel díszített helyiség, amelyet Száleh itt is áldozókamraként értelmezett, ehelyütt is a bejáratl szemben, a nagyobb helyiség mögött van, de annak padlószintjétől mintegy 1,2 méterrel magasabban, s az eredeti átjárási lehetőség nem világos. Az egyik sírkamrában pedig a feltáró olyan fa szolgaszobrot talált, melyeket a kései Óbirodalom korára keltezett, a többi lelet pedig arra utalt, hogy a továbbiakban többször is temetkeztek ebben a sziklasírban; a legjellemzőbbek a késő Újbirodalom korából származó leletek voltak.

A falfestmények, úgy tűnik, közeli rokonságot mutatnak Henti festményeivel témaválasztásukban és kidolgozásukban egyaránt.

Unisz-anh a fennmaradt feliratokon a következő címetek viseli: királyi kincstárnok, egyetlen [barát], Felső-Egyiptom előljárója, a nomosz nagyfőnöke, a magtárak előljárója, minden titkos szó bizalmasa, melyet a nomoszba hoznak. Az egyik töredékes szöveg kiegészítésül Mohamed Száleh a felolvasópap címet is Unisz-anh-nak ítéli.

Megjegyzendő, hogy Unisz-anh neve „nagy névként” szerepel, szemben Ihivel, Hentivel és mindkettejük kedves feleségével, Imivel és Meret-itesszel, kiknek szövegei többször is hangsúlyozzák, hogy ez az illető „szép neve”.

Feleségét is ábrázolták; neve nem, címei azonban fennmaradtak: az eddig ismert helyi kollégák asszonyaihoz hasonlóan ő is „a király ismerőse” és Hathor papnöje volt, s a fennmaradt feliratok Henti feleségéhez, Meret-itesszéhez hasonlóan itt sem említik az istennő denderai illetőségét.

Egyetlen fia ismert, mégpedig a Metropolitan Museum kőtöredékéről, neve azonban nem maradt ránk, csupán annak megjelölése, hogy a kicsiny alak, aki Unisz-anh előtt annak botjába kapaszkodik, a fia volt.

Egy másik, az előzőhöz igen hasonló kőtöredéken<sup>22</sup> viszont további, két sávban Unisz-anh előtt haladó férfiak alakja látható, akiknek a neve is olvasható: Sema, talán még egy Sema, Peri-im, Hunesz, és egy töredékes név: [...]ru.

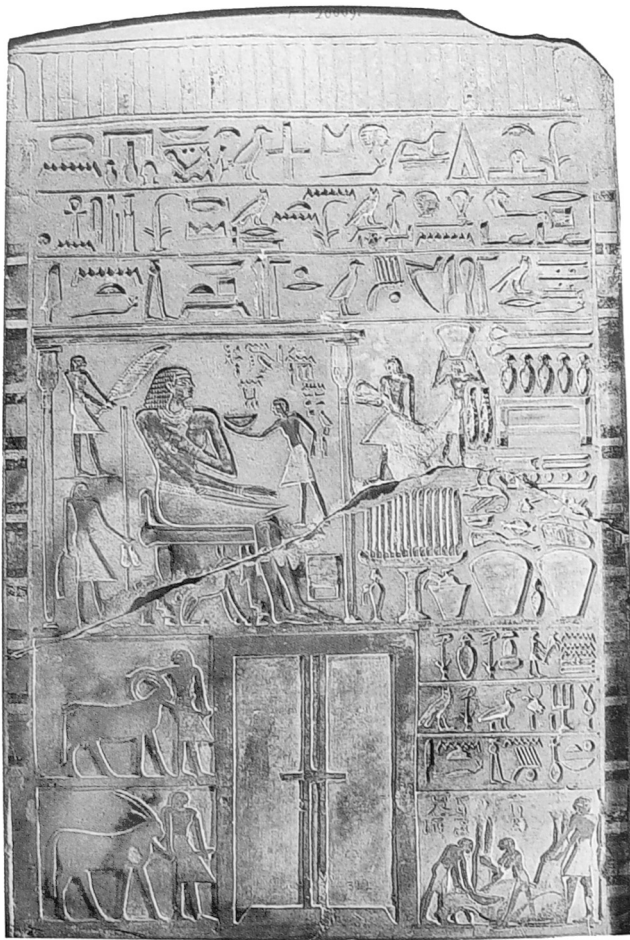
Az istenek nevei közül csupán egy, „a Nagy Isten, a Nyugat ura” (Ozirisz) maradt fenn.

A sírcsoport legalább részleges feltárásával bebizonyosodott, hogy a thébai temetők eddig ismert legrégebbi díszített négy sziklasírját, és talán az ötödiket is, mind a Hoha-domb déli lejtőjén készítették, mégpedig egymással megközelítőleg azonos magasságban a domboldalon.

A felfedezés számos újabb kérdést vet fel, melyek komoly kihívást jelentenek eddigi történeti, művészeti és régészeti ismereteink számára. A sziklasírok és tulajdonosaik pontosabb datálása továbbra is vita tárgya, ugyanígy egymáshoz viszonyított kronológiai helyzetük. Nem kizárt, hogy a közelben további olyan sírok is találhatóak a törmelék alatt, melyek ugyanebből a korszakból származnak, akár a nomosz eddig ismeretlen nagyfőnökeié, akár kortárs előkelőségekéi.

## Kronológiai megfontolások

Az eddig ismert sírok tulajdonosainak, a nomosz előkelőségeinek címei bizonyos támpontot jelenthetnek pontosabb datálásukhoz, a pontosabb keltezés pedig lehetőséget teremthet arra, hogy többet tudjunk meg arról, milyen viszonyban állhattak e



7. kép. Antef sztéléje Dra Abu'l-Nagából  
(Schulz-Seidel 2007, 127, 45. kép nyomán)

személyek a központi hatalommal, s ez a viszony esetleg hogyan változott; továbbá talán arról is, milyen kapcsolatban állhattak a szomszédos vagy a távolabbi tartományokkal és azok vezetőivel.

A kérdések tehát Théba, illetve a nomosz történetének arra az eddig alig ismert korszakára vonatkoznak, amely a középbiróalmi egységes állam létrehozására elegendő erőt összpontosítani képes 11. dinasztíát megelőzi. Az a probléma is felvetődik, hogy milyen viszonyban állt egymással e korai időkben a nomosz két fontos települése, Théba (Uaszet) és Armant (Juni), milyen szerepük volt, tekinthető-e valamelyik elsődleges központnak, s ha igen, melyik volt az.

A sírok és tulajdonosaik közül Unisz-anh az, aki látszólag a legkevesebb problémát okozza abból a szempontból, hogy az ókori Egyiptom történetének összefüggéseiben elhelyezzük. Nevének első eleme az 5. dinasztia utolsó királyának személynevét tartalmazza, aki a Kr. e. 24. század közepe táján uralkodott. Ez arra utalhat, hogy a király legalábbis még életben volt, amikor Unisz-anh megszületett, és az előkelő szülők a gyermekük számára történő névválasztással a király iránti tiszteletet fejezték ki. Felmerülhet azonban az is, hogy a már meghalt, de nagy tekintélyű uralkodó után adtak nevet a gyermeknek, esetleg atyja tisztséget viselt a már elhunyt uralkodó halotti kultuszában.

A már halott nagy tekintélyű uralkodó nevének idézése gyanítható például a Nikau-Iszeszi név esetében is, mely Unisz fá-

raó elődje, Dzsedkaré Iszeszi nevét tartalmazza,<sup>23</sup> ám e név a 6. dinasztia korában, I. Pepi halotti emlékei között is fennmaradt, legalább fél évszázaddal, ha nem még több évtizeddel később, amikor annak viselője élhetett.<sup>24</sup>

Az Unisz-anh-sír adatait és művészeti jellegzetességeit más nomoszok vezetőinek emlékeivel összevetve Naguib Kanawati a sírt II. Pepi uralkodásának végére keltezi,<sup>25</sup> tehát akár egy évszázaddal Unisz halála utánra. A legbiztosabbnak ígérkező datálásunk is nagyon vitatott és bizonytalan tehát.

A sírcsoport tagjainak egymáshoz viszonyított kronológiai helyzetéről sem rendelkezünk biztos adatokkal. Az sem egyértelmű, hogy legalább valamelyikük Unisz-anhé előtt, avagy az után készült-e. Számításba kell tehát azt is vennünk, hogy némelyikük akár a 6. dinasztíát követő időszakból is származhat. Az utóbbi korszak kronológiájáról sincs azonban egységes álláspont a kutatók között. A hagyományos, Manethónt követő dinasztiebeosztás elemzésével, annak főként a torinói Király-papirusszal,<sup>26</sup> az abüdoszi királylistával és újabban a szakkari királylistával, az úgynevezett „második Palermói Kövel”<sup>27</sup> való összevetése alapján elfogadottá vált, hogy a 6. dinasztia végétől, a 7–8. dinasztia korára vonatkozó adatok másként értelmezhetőek, mint a korábbi történetírásban szokásos volt.

A 7. dinasztia zavaros, rövid időszakot jelölő adatait a kronológiai számításoknál nem is szokás figyelembe venni.<sup>28</sup> Felvetődött, hogy a 8. dinasztia – szintén memphiszi központú – uralma nem tartott tovább egy generációnál, ám elfogadottabb, hogy erre legalább egy fél évszázadot kell számítanunk, talán a 6. dinasztia egyenes folytatásaként.<sup>29</sup>

Sírjaink és tulajdonosaik keltezésénél talán még tovább kell mennünk az időben. Az Óbirodalmat követő Második Átmeneti Kor 9. és 10. dinasztíáinak korával kapcsolatban szintén kimutatható, hogy a hagyományok az újbirodalmi szövegek torzult változatai alapján választják szét két dinasztíává az úgynevezett hérakleopoliszi korszakot.<sup>30</sup> Mindkét korszakkal kapcsolatban egy rövidebb és egy hosszabb kronológiai modellt is számításba kell vennünk, egyrészt az egygenerációs, avagy fél évszázados memphiszi központú uralom, másrészt az azt követő hérakleopoliszi (eredetű) királyok politikai széttagozottság jellemezte időrendjében,<sup>31</sup> akiknek uralmát a thébai Nebhepetré Mentuhotep terjeszkedése számolta fel. Ez utóbbi tűnik annak a biztosabb pontnak, amelytől a thébai 11. dinasztíára vonatkozó korábbi adatokat is bekapcsolhatjuk a négy értékelendő sír készítésének korára vonatkozó kronológiai vizsgálatba, s ahonnan visszaszámolva annak a korszaknak a felső határát kijelölhetjük, melynek kezdőpontja az Unisz körüli korai, avagy a – Kanawati elemzése alapján – II. Pepi uralkodásának végétől számított kései korszak.

Az országegyesítő Nebhepetré Mentuhotepet Thébában három olyan Antef nevű személy előzte meg, akik Hórusz-nevet is viseltek, egyéb királyi címeket azonban nem.<sup>32</sup> Ez arra vall, hogy még az országegyesítés előtt mindhárman vették a bátorságot, és elegendő erejük is volt ahhoz, hogy királyként lépjenek fel a hérakleopoliszi (eredetű) uralkodókkal szemben. Az Antef királyok az el-Hoha dombtól északra, a mai el-Taref területén, éppen a keleti parti Karnakkal szemben készítették monumentális sírjaikat.<sup>33</sup> Hivatalnokaik, harcostársaik emlékei nemcsak nevüket, hanem harcukat is megőrkítették „Heti házával”, azaz az északi dinasztíával, sőt távoli területeken feltárt

források is utalnak hódításaikra.<sup>34</sup> Ebből a korból származik az első karnaki Amon-emlék is.<sup>35</sup>

A hagyomány megőrizte egy további Mentuhotep nevét is, aki szintén viselte a Hórusz-nevet (az Ős), bár saját emlékeit nem ismerjük. Szerepel a III. Thutmoszisz által a 18. dinasztia idején Karnakban készített királylista uralkodói között, az elephantinói Heqaib-szentélyben felállított, a 12. dinasztiára keltezhető szobrán pedig ugyancsak királyként jelenik meg, és itt „istenek atyjának” nevezik. Ennek bevett értelmezése az, hogy az Antefek közül legalább kettőnek ő volt az apja.<sup>36</sup>

A korszak kutatásában két fő irányzat érvényesül. Az egyik (Beckerath) egyidejűnek tartja a hérakleopoliszi korszak kezdetét a thébai 11. dinasztiaéval. A másik szerint jóval (71–98 évvel) a thébai 11. dinasztia létrejötte előttre kell tennünk a hérakleopoliszi uralom kezdetét, mely legalább egy évszázadig (87–114 évig) tartott.<sup>37</sup> A dátumok eltérései abból a bizonytalanságból fakadnak, amely Nebhepetré Mentuhotep országegyesítésének pontos időpontját illeti. Ez legkésőbb egyébként a 39. uralkodási évben történhetett, amikor új, erre utaló jelek mutatkoznak a király-titulatúrában, de elképzelhető, hogy jóval korábban.<sup>38</sup> Ha ehhez a legmagasabb évszámhoz hozzáadjuk az Antefek mintegy hét évtizedét, továbbá a Mentuhotep-ösnek is tulajdonítunk bizonyos uralkodási időt, akkor már jóval egy évszázad fölött járunk, de a további hosszú hérakleopoliszi kronológiai modellek alapján még így is több évtized marad „Heti házának” uralmából.<sup>39</sup>

A számítás persze minden pontján bizonytalan, különösen, ha az abszolút kronológia értékeire vetítjük, tehát ha a Kr. e. 21. század közepétől, második felétől számítjuk vissza a több mint 110 évet, akkor a 22. század első felében, közepén járunk a Mentuhotep-ös keltezésében.

A kérdés azért lehet fontos, mert a Mentuhotep-öst megelőző nomoszvezető hatalmasságok Thébában olyan tisztségeket viseltek, melyek az uralkodó dinasztia elismerésére – ha nem is bizonyosan az iránta tanúsított feltétlen hűsége – utalnak. A kérdés az lehet, hogy ez már a „Heti háza” iránti elismerés volt-e, avagy még az Óbirodalom végének memphiszi uralkodóinak szólt. A hosszú kronológiák jelenleg nagyobb valószínűségét és szélesebb körű elismertségét tekintve tehát a Mentuhotep-ös thébai közvetlen elődei „Heti házának” alattvalói és tisztségviselői lehettek, de a rövidebb kronológiai rendszert sem figyelmen kívül hagyva azt érzékelhetjük, hogy éppen a korszakok határán járunk, és talán épp ez a lényeg. Pontosan ez a korszak, a dinasztiaváltás ideje lehetett az az időszak, amikor a hérakleopoliszi uralkodók ugyan átvették a hatalmat, de valójában a helyi, különösen a déli – köztük a thébai – hatalmasságok fölötti uralmuk csak névlegesen érvényesülhetett.

A Mentuhotep-ösnél korábbi időszakra datálható néhány olyan felirat, melyeken ismét az Antef, illetve a Nagy Antef név tűnik fel. Régebben ezeket a feliratokat különböző Antefeknek tulajdonították;<sup>40</sup> manapság valószínűbbnek látszik,



8. kép. Maat sztéleje, mely az egykor élt Antefről, Iku fiáról emlékezik meg (Hayes 1990, Fig. 91. nyomán)

hogy egyazon személyről van szó,<sup>41</sup> de a kérdés egyelőre nem dönthető el teljes bizonyossággal.<sup>42</sup>

A feliratokon Antef címei hasonlóak, de nem minden esetben azonosak. A legismertebb egy Dra Abu'l-Nagából, a Hoha-domb és a Hórusz-nevet viselő, harcos Antef-uralkodók társaságának sírjai között félúton lévő temetőrészből származó sírsztélé,<sup>43</sup> melynek felirata szerint Antef *iri-pat, hati-a*, az Uaszet nomosz nagyfőnöke, a király bizalmasa, a Dél szűk kapujának előljárója, nagy oszlop (támasz?), a Két Ország életetője és a papok előljárója volt. Másutt Antef Felső-Egyiptom nagyfőnöke(!),<sup>44</sup> és nemcsak a thébai temetőből, hanem távolabbról, a 6. felső-egyiptomi nomoszból, Denderából is ismert.<sup>45</sup>

Egy későbbi, Nebhepetré Mentuhotep korára datálható sztélen<sup>46</sup> egy Maat nevű kapuőr a Nagy Antef atyját, Iku is említi. A 12. dinasztia korában pedig I. Szeszosztrisz Karnakban szobrot állított „atyjának”, Antefnek, Iku fiának.<sup>47</sup> Az *iri-pat, hati-a* Antef képmása helyet kapott a III. Thutmoszisz korában készített karnaki királylistában is, ahol nevét – helyesen – nem királyként írták föl. A Középbirodalomban tehát a dinasztia öseként, az Ős-Mentuhotephez hasonlóként tisztelték a Nagy Antefet. Lehetséges, hogy I. Szeszosztrisz szoborállítását is éppen legitimációs célokat szolgált, és Antef az Újbirodalom idején is a királyság folyamatosságának letéteményesei között kapott helyet.

Akár egy, akár több Antef létezését tudja majd a későbbi kutatás bizonyítani, közülük egynek – esetleg többjük a hagyomány által összevont alakjának – bizonyára nagy szerepe lehetett abban a korban, amikor az északi központi hatalom már nem volt eléggé erős ahhoz, hogy a déli nomoszokat uralma alá vonja, de a thébai nomosz vezetői egyelőre nem voltak abban a helyzetben, hogy elszakadásukat kinyilvánítsák.

Mivel a Nagy Antef atyjának nevét is megőrizte a hagyomány, feltételezhetjük, hogy a korszak kormányzódinasztiáihoz hasonlóan Iku is fiához hasonló címet viselt. A Mentuhotep-össel, legalább egy Anteffel és Ikuval további néhány generációval tágíthatóvá válna az a thébai kronológiai sor, melyet Nebhepetré Mentuhotep országegyesítésétől a három Antef-uralkodásával legfeljebb 110 évvel számítottunk

visszafelé. Iku – még e hosszú héraikleopoliszi kronológiai modell alapján is – már az Óbirodalom végének lehetett szemtanúja, esetleg aktív részese, és – ha ezek a thébai előkelőségek viszonylag hosszú életet éltek – már talán II. Pepi korától sem vagyunk távol.

A korszak relatív kronológiájának felfejtésében szerepet játszhat a szomszédos nomoszokkal való kapcsolat is. Ismert alakja a kor történetének Anhtifi, a 3. felső-egyiptomi nomosz, Hierakónpolisz ura, aki hatalmát kiterjesztette a tőle délre lévő területekre is, és a thébaiakkal is harcra keveredett, egészen Armantig nyomult. Anhtifi pontosabb datálása azonban kérdéses.<sup>48</sup> Sírjában feljegyeztek egy Noferkaré nevű királyt. A név a torinói Király-papiruszon is szerepel (IV. 20), és többen is viselték az Óbirodalom legvégén II. Pepit követendő, akinek ez volt a királyneve.<sup>49</sup> Ezek egyikével azonosítható, ám hogy melyikkel, az nem világos. Anhtifi moallai sírjában lévő életrajzi feliratában<sup>50</sup> nem nevezi meg thébai ellenfelét, aki – úgy tűnik – kitért a fegyveres összecsapás elől, de talán éppen azon thébai előkelőségek egyikének az életében, akiről az imént szó volt, vagy közvetlen elődeikében játszhatott szerepet ez az esemény – és itt lehetséges, hogy már közel járunk a Hoha-dombon temetzőkhöz is.

Az eddigi kutatás többnyire akkor szembesült a legrégebben készített díszített thébai sziklasírok pontosabb datálásának kérdésével, amikor egyrészt a thébai ásatások során hasonló korú emlékeket kellett meghatározni, másrészt a késő Óbirodalom és az Első Átmeneti Kor történetének, kultúrájának, művészetének egész Egyiptomra vonatkozó folyamataiba kellett beilleszteni a majdani nagyváros korai történetének ezeket az emlékeit.<sup>51</sup>

A kronológiai vizsgálatok eredményei általában közösek abban, hogy elismerik Ihi és Henti egymáshoz viszonyított helyzetét, és azt, hogy atya és fia voltak. A leglényegesebb eltérést Unisz-anh helyzetében láthatjuk. A régebbi publikációk inkább őt tartják a thébaiak közül a legkorábbinak, talán az Unisz fáraóhoz köthető név befolyása miatt. A később megjelentek viszont, talán gazdagabb, esetleg függetlenebb forrásanyagra támaszkodva, éppen ellenkezőleg, Unisz-anh sírját, illetve személyét helyezik a 6. dinasztia közepétől (Merenré, II. Pepi) a 8. dinasztia, esetleg az Első Átmeneti Kor idejéig tartó kronológiai sor végére.

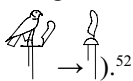
A sírok és tulajdonosaik datálását illetően további lehetőség rejlik a szövegek paleográfiai jellegzetességeinek vizsgálatában. A thébai szövegeket illetően a forrásanyag kevés ugyan, és az sem világos, mennyire általánosíthatók a legfőbb politikai központ, illetve az egyes nomoszközpontok sajátosságai alapján eddig levonható következtetések. Ennek ellenére bizonyos megfontolások a továbbiakban esetleg mégis közelebb vihetnek a szövegek és a sírok tulajdonosainak pontosabb keltezéséhez. A thébai „egyetlen barátok”, Ihi, Henti és Unisz-anh, mindnyájan viseltek olyan címet, melyek arra utalnak, hogy karrierjük során a központi adminisztrációban is fontos feladataik voltak. Még ha figyelembe is vesszük azt, hogy a vidéki arisztokrácia sírjainak szövegeiben némi késéssel jelennek meg a központban érzékelhető változások, akkor is számításba kell vennünk, hogy ezekről a változásokról a fontos állami tisztségeket viselő előkelőségek bizonyára időben értesültek.

Jelentősége lehet például az elhunyt nevét megelőző *ima-hu* kifejezés rövidített írásmódjának, mely Szeni-iqer egyetlen

példája esetében jellemzően eltér az összes többi thébai forrástól.<sup>52</sup>

Általános és az egyéb változásokkal párhuzamosan feltűnő jelenség az, hogy a szarkofágokat, koporsókat rejtő sírkamrákat csak az 5. dinasztia vége felé, Dzsedkaré-Iszeszi uralkodásának korától kezdik díszíteni. A síroknak különösen ezekben a helyiségeiben érzékelhető a 6. dinasztia során fokozatosan formálódó tendencia, a szövegek ember és állat alakú hieroglifjeleinek elhagyása vagy megváltozása, bár az egyes sírok, illetve a sírmellékletek, koporsók datálásában sokszor eltér a kutatók álláspontja. A finomabb datálás szempontjából bizonyára azt is figyelembe kell venni, hogy az épített masztabák föld alatti sírkamráit a felépítmények kialakítása előtt készítették, míg a sziklasírok esetében a sziklaszentélyeket vájták és talán díszítették előbb, és az ezekből nyíló sírkamrákat ezután alakították ki, továbbá azt is, hogy a sírkamrák díszítésének jellegzetességei kisugározhattak a kultuszkamrákra is. Főbb vonalaiban mégis a következőképpen rekonstruálható a folyamat.

A 6. dinasztia kezdetétől az istenségek – Ozirisz és Anubisz – nevét ember, illetve sakál alakú determinatívumok nélkül írják. Még Teti idejében kezdik elhagyni a szövegekből az egyéb ember alakú jeleket. I. Pepi idejétől e jelek csonkított formában jelennek meg a sírkamrákban, majd az állat alakú jelek, különösen a kígyók fejét vágják le. II. Pepi korától a további istenneveket is fonetikus alakban írják (legjellemzőbb Hathor), és egyes olyan jelek is átalakulnak, amelyek állatfigurákat

tartalmaznak (jellemző a sólyom a nyugat jelében: ).

Théában a sírkamrák jelenlegi ismereteink szerint díszítetlenek voltak. A kultusztermekben, melyeket Ihi, Henti és Unisz-anh sírjában ismerünk, a feliratok az istennevek és az egyéb szövegek esetében egyaránt tartalmazzák a teljes ember és állat alakú jeleket.

Egyetlen eltérés figyelhető meg, mely azonban döntő lehet: míg Unisz-anh és Henti sírjában a nyugat jele tartalmazza a madarat,<sup>54</sup> Henti atyja, Ihi szövegében a későbbinek ítélt alakzatot, a madarától megfosztott jelet láthatjuk.<sup>55</sup> Az Iszeszi piramisa körül készített, de annál későbbre, I. Pepi és Merenré, majd II. Pepi korára datálható sírokban és Abüdoszban is megfigyelhető, hogy a nyugat hieroglif jelében Merenré koráig a sólyommadár a jel szerves része, majd eltűnik, és helyette a sólyom nélküli változatokat alkalmazzák.<sup>56</sup> Amennyiben Théában ez az írásmód a központot követi, Ihit nem datálhatjuk korábbra II. Pepinél, és ha a sírjában megjelenő fiával valóban azonos Henti, a szomszédos sír tulajdonosa, akkor őt sem.

Ehhez illeszkedik, és tovább finomíthatja a keltezés az áldozati formula szövegében az áldozatokat jelző *peret-heru* kifejezés Ihi sírjában megfigyelhető írásmódja, ahol a jelcsoport legalább néhány, áldozatokat jelölő elemét a fonetikus jelek alá rendezik.<sup>57</sup> Az abüdoszi párhuzamok alapján ez a kései változat a 6. dinasztia végére jellemző.<sup>58</sup>

Ezzel szemben zavarba ejtő jelenség az, hogy az áldozati formula bevezető részében Ihi mintha archaizálna. Ha a szöveg vonalrajzos másolata, illetve a kiegészítés valóban hiteles, akkor azt a korai formulát ismerhetjük fel, melyben a király és az istenség közös adományozóként jelenik meg.<sup>59</sup> A formula ezen alakja – legalábbis az abüdoszi párhuzamok alapján – a 6. dinasztia második felében már nem mutatható ki. Egyéb-

ként szintén régies formát érzékelhetünk Henu kőtöredékén, Anubisz jelzőjében, ahol az *imi-ut* kifejezést a jól kivehető városdeterminatívum követi, mely másutt szintén legfeljebb Menré uralkodásáig mutatható ki.<sup>60</sup>

Összefoglalva tehát gyanítható, hogy a vidéki, thébai mesterek, akik a sírokat készítették, nemigen vetítették ki a fővárosban és másutt a sírkamrákban alkalmazott írásbeli sajátosságokat a kultusztermekben, azonban olykor vegyítették a korábbi, archaikusabb gyakorlatot (Ihi, Henu) a 6. dinasztia végén jellemző írásképekkel (Ihi). Ihi esetében a vizsgálat eredményesnek látszik: nem lehet korábbi II. Pepi uralkodásánál, sőt, inkább a dinasztia végére datálható (fiát, Hentit ehhez kell igazítanunk). Unisz-anh datálása viszont továbbra is bizonytalan, de valószínűbbnek tartom, hogy Ihi és Henti korszakánál később élt. Szeni-iqerről esetleg felvethető, hogy nem a kronológiai sor elejére kellene helyeznünk, de sírja egyelőre még feltáratlan, mint ahogyan Henu esetében még arról sem lehetünk teljesen meggyőződve, hogy Mohamed Száleh az ő sírjának közelében találta a neki tulajdonítható kőtöredéket. A további források feltárása tehát, melyre most talán lehetőség kínálkozik, annál indokoltabb.

### A thébai előkelőségek címei

A részletek vizsgálatában, a Hoha-dombon sírt készítő helyi hatalmasságok történeti elhelyezésében segítségünkre lehetnek címeik, melyek felirataikban ránk maradtak. A fennmaradt címeket táblázatba foglalva az alábbi képet kapjuk:<sup>61</sup>

Szeni-iqer három ismert címével némileg elkülönül a többiekétől. Az *iri-pat*, a *hati-a* és az „isteni pecsétőr” nem szerepel a többi ismert előkelő fennmaradt titulátúrájában, akik sírjaikat a Hoha-dombon készítették, az első kettő viszont jelen van Antef címei között. Kettejükről tehát biztosan tudjuk, hogy nemcsak valamely hivatalba történt kinevezésük folytán, hanem elvileg születésüknél fogva a társadalom legelőkelőbb csoportjába tartoztak.<sup>62</sup> Unisz-anh, Ihi, Henti és Henu esetében ez egyelőre kétséges.

Az *iri-pat* rang ritkán jelenik meg a 6. dinasztia és a késő Óbirodalom vidéki nomoszarisztokráciájának címei között, és szinte minden olyan nomoszvezető, aki *iri-pat*, egyben vezír is volt, de legalább Felső-Egyiptom előljárója. A héraleopoliszi 9–10. dinasztia idején viszont már a legtöbb felső-egyiptomi nomosznagyfőnök *iri-pat*.<sup>63</sup>

Az óbirodalmi *hati-a* címet viselők elemzése azt mutatja, hogy ez a rang mintha fokozatosan devalválódott volna: a 4. dinasztia idején a királyi hercegek legfőbb rangja volt, az 5. dinasztia idején rajtuk kívül vezíreket és a nagy, királyi építkezések vezetőit is megillette, mígnem a 6. dinasztia korától a magasabb rangú tisztviselők szélesebb rétegei is viselik.<sup>64</sup>

„Isteni pecsétőr”-nek általában azok nevezik magukat, akik egyébként a király által távoli tájakra kiküldött expedíciók vezetésében játszottak szerepet.<sup>65</sup> Amennyiben Szeni-iqer valóban ilyen jelentős vállalkozás részese volt, akkor ez olyan korban lehetett csak, amikor a királyi hatalom még képes volt erre komolyabb erőket összpontosítani, vagy éppen hogy erre kényszerült. A 6. dinasztia idején ez a tevékenység még jellemző volt – még a messzi délen lévő Punt földjére indított

Cím	Szeni-iqer TT 185	Ihi TT 186	Henti TT 405	Unisz-anh TT 413	Henu	Antef
iri-pat	+					+
hati-a	+					+
isteni pecsétőr	+					
királyi pecsétőr		[+] ?	+	[+] ?		
egyetlen barát		+	+	[+] ?		
felolvasópap		+	+	[+] ?		
a papok előljárója						+
a Nagy Ház királyi főnöke		+				
királyi kincstárnok				+		
a magtárak előljárója		+	[+]	+		
a Két Ország éltetője						+
birtokkormányzó		+				
a király szívében lévő		+				
aki két partjának élén áll		+				
a király bizalmasa						+
Dél szük kapujának előljárója						+
a nomosz nagyfőnöke		+	+	[+]		+
minden titkos szó bizalmasa, melyet a nomoszba hoznak		+	+	+		
a nomosz phüléinek előljárója		+			+	
a köznép támasza		+				
bíró		+				
az elől lévő hely határőre		+				
Felső-Egyiptom előljárója				+		
Felső-Egyiptom nagyfőnöke						+

expedícióról is tudunk –, később azonban nem, hacsak a már korábban jelentkező ázsiaiak, nomádok és a sztereotípiaként újra és újra megelevenített líbiaiak elleni fellépést számításba nem vesszük az Óbirodalom legvégső szakaszában is. Ez, ha nem is pontosítja Szeni-iqer tevékenységének idejét, a korábbi megfigyelésekhez mindenesetre illeszkedik.

Szeni-iqer viszonylag kései datálásának lehetőségéhez azt a megfigyelést is érdemes felvetni, mely szerint az *iqer* ('kiváló') elemet a személynevekhez jellegzetesen a hérakleopoliszi korban toldják hozzá, talán mint a halál utáni megkülönböztető jelzőt, korábban nagyon ritkán.<sup>66</sup>

A még óbirodalmi hivatali szerkezethez illeszkedést, az udvarral való szoros kapcsolatot látszik tükrözni néhány további cím, mely viszont éppen Ihi, Henti és Unisz-anh felirataiban szerepel, vagy ott kiegészíthető. „Egyetlen barát”-ként valószínűleg mindhárom voltak királyi pecsétőrök<sup>67</sup> és a magtárak előljárói is, tehát életük során a központi adminisztrációban is kaptak feladatot.

A legjellegzetesebb talán mégis „a nomosz nagyfőnöke” tisztség, melyet Ihi és Henti, atya és fia biztosan viselt, Antef stüléjén is szerepel, és Mohamed Száleh Unisz-anh egyik szövegének töredékes részét is ezzel tudja kiegészíteni.<sup>68</sup> Szeni-iqernek egyelőre kevés tisztségét ismerjük sírja homlokzati pilléréről, Henu kötődése még kevesebb adatot, csupán egy címet tartalmaz. Nem kizárt azonban, hogy ők is nagyfőnökök voltak, de számításba kell vennünk azt is, hogy a sírok tulajdonosai közül nem mind az öt személy volt a nomosz nagyfőnöke, és ez akár azt is jelentheti, hogy Szeni-iqer és Henu esetleg valamelyikük kortársa lehetett.

Az Óbirodalom és az Első Átmeneti Kor idejéről számos olyan személyt ismerünk, aki a nagyfőnöki címet viselte.<sup>69</sup> Az egyes nomoszok, közigazgatási egységek, korábban talán inkább a királyi birtokok központjainak hatáskörében álló vidékek szervezésével, ellenőrzésével, igazgatásával megbízott előkelők címei közül ez az, amely a 6. dinasztia korára leginkább egységesült.

A 3. dinasztia adatai egy terület vezéréként, vezetőjeként (*heka*) jelöli meg az olyan személyeket, akik egy-egy ilyen területhez kapcsolódó feladatokat elláttak. A 4. dinasztia idején a Felső- és Alsó-Egyiptom területén lévő egységek megbízottainak címei eltéréseket mutatnak. Az alsó-egyiptomiak a „határőr” és a „nagy birtok vezére” címet viselték, feladataik tehát valószínűleg egyrészt a keleti végek őrzésére, másrészt a királyi birtokok igazgatására irányultak. A felső-egyiptomiak részben a korábbi tisztségeket, majd egyre inkább „a nomosz vezére” és „a kiküldött előljárója” címeket kapják. Ezek viselőiről az érzékelhető, hogy tisztségüket több nomoszban is érvényesíthették, ám a központi, királyi temetőben készítették sírjaikat, valószínűleg lakhelyük is Memphisz volt.

Az 5. dinasztia idején a korábbi alsó-egyiptomi tisztségnevek továbbra is kimutathatók, s ezek némelyike Felső-Egyiptom nomoszaira vonatkoztatva is megjelenik. Mindkét területen új címek is jelentkeznek: „a királyi (emberek) előljárója” és „a királyi dolgainak intézője”.

Új jelenség Felső-Egyiptomban „a várak előljárója” és „az új városok előljárója”, míg a Deltában „a nomosz előljárója”, melynek írásmódjában a nomosz emblémáját jelenítik meg. E vezetők azonban már sokkal jobban kötődnek egy-egy vidéki területhez, nem viselnek párhuzamosan több nomoszhoz kap-

csolódó tisztségeket. A címek viselőinek sírjából arra lehet következtetni, hogy az alsó-egyiptomiak továbbra is a központban élhettek, míg a felső-egyiptomiak egyre inkább az igazgatott területekre költöztek. Ezzel párhuzamosan az is megfigyelhető, hogy a megbízottak között a királyi család tagjai helyett más előkelők egyre nagyobb számban mutatkoznak.

Ez a tendencia folytatódott a 6. dinasztia idején is. A Deltában a korábbi „nomosz előljárója” a szokásos. A felső-egyiptomi területek északi részén, a Memphiszhez közelebb eső vidékeken is továbbélnek a régi címek, az Abüdosztól délre fekvő nomoszokban azonban megjelenik a Hoha-dombról is ismert „a nomosz nagyfőnöke” titulus. Kezdetben ezt is a nomosz emblémájával jelölik, de fokozatosan a nomosz általános kifejezése (*szepat*) váltja fel. Ez egyrészt megerősíti, hogy a hivatal viselője egyetlen nomosz ügyeinek igazgatására koncentrált, vagyis a feladat nem időszakos, melyet egy másik terület ellenőrzése követ; másrészt a felirat készítői – és remélt olvasói – számára is egyértelmű, hogy melyik nomoszlól van szó.

Az alsó-egyiptomi területi kormányzók és a felső-egyiptomiak közül az északiak, úgy tűnik, továbbra is Memphiszben élnek, a déliek azonban egyre jobban kötődnek saját nomoszukhoz. Ebben persze valószínűleg erős a fokozatosság és a változatosság, bizonyos kiemelt területek vezetői jobban kötődnek az udvarhoz, mint mások. Az abüdosziak esetében érzékelhető ez, továbbá a déli határvidék, Elephantiné vezetőinél.

A legkorábban kimutatható nomosznagyfőnök Iszi, aki udvari karrierjét még az 5. dinasztia, Dzsedkaré Iszeszi idején kezdte. Unisz idején királyi birtokért volt felelős, majd Teti fáraó nevezte ki nagyfőnöknek, hogy Edfu, a 2. felső-egyiptomi nomosz élén álljon, sőt még Teti idejében vezírként a legmagasabb elérhető tisztséget is betöltötte.<sup>70</sup>

Iszi esetében látjuk először azt a jellemzővé váló tendenciát, hogy fia is öröklő nagyfőnöki megbízatását. Qar (Merirénofer), a fiú, az előkelőségek gyermekeivel együtt nevelkedik I. Pepi udvarában, ahol azután „egyetlen barát” lesz, és az udvar és a királyi kultusz szolgálatában tevékenykedik (*henti-se* előljáróként). Az új király, Merenré nevezi ki azután Edfu nagyfőnökévé, amikor – I. Pepi hosszú, félszázados uralkodását tekintve – valószínűleg már benne jár a korban. Arról, hogy a vezíri hivatalban is követte volna atyját, nincs adatunk, de arról igen, hogy a legdélebbi nomoszban, Elephantinében is gyakorolta hatalmát, és sírfeliratában a „Felső-Egyiptom előljárója” cím is szerepel.<sup>71</sup>

Atya és fia az Edfu-nomoszhoz kapcsolódó karrierjében, illetve a hivatal öröklésében mutatkozó precedensjellegében esetleg szerepe lehet annak, hogy Qar „a papok előljárója” címet is viselte. A titulust a helyi papi közösség vezetőjeként szokás értelmezni. A „papok előljárója” és a „nomosz nagyfőnöke” tisztségek közötti összefüggést Wolfgang Helck vetette fel,<sup>72</sup> aki az udvar és a helyi kormányzat viszonyában a változás folyamatának modelljét abban látta, hogy, mivel a vidéki központok hatalmi elitjében legalábbis nagy szerepet játszott a helyi szentély papjainak előljárója, a nomoszáért felelős tisztségviselő azonban az udvarban élt, fiát delegálta a helyi ügyek igazgatására, mégpedig „a papok előljárója” megbízatással. A majdani nagy nomoszvezető dinasztiai alapítói közül az 5. dinasztia során sokan ezt a címet viselik először. Tehát először az örökösök költöznek vidékre, és miután a nomosz formális

vezetésének hivatalát is megkapják, továbbra is ott maradnak, sírjukat is ott készítetik.

Qar esete jól példázhatná ezt a folyamatot, viszont sajátos helyzete talán különlegessé is teszi. Atyja, Iszi amúgy vezír, és a királyi központban él. Nem csodálkozhatunk azon, hogy fia is ott nevelkedik a többi udvari előkelőség gyermekeivel együtt, majd a királyi szolgálatban kap feladatokat és címeket. Ha valóban még Iszi életében lesz az edfui papok előljárója, akkor ez úgy tekinthető természetesnek, ha számításba vesszük, hogy atyját vezíri tisztsége nyilván az udvarhoz kötötte, ezért a nomosz ügyeit fia segítségével tudta igazgatni.

A déli nomoszvezetők életrajzi felirataiban azonban ezzel ellentétes adatokat is tartalmaznak. A helyi szentély vezetése nem mindig volt az ő kezükben, és az ilyen esetekben csak az Óbirodalom végére jutnak abba a helyzetbe, hogy a templom vezetését is átvegyék. Időközben különböző, a helyi kultuszhoz kapcsolódó címeket vesznek fel, mígnem ezek birtokában elkövetkezik az a lehetőség, hogy a helyi főpapságra is eséllyel aspiráljanak.<sup>73</sup>

Az adatok, illetve azok hiánya azt sugallja, hogy a thébai nomosz sem az Óbirodalom, sem az azt követő időszakban nem számíthatott kiemelten fontos központnak. Nehéz megítélni azt is, hogy előkelőinek életrajza mennyire számítható tipikusnak. Közülük csupán a legkésőbbiről, Antefről tudjuk, hogy „a papok előljárója” címet viselte, a többiek, akikről bizonyos, hogy nagyfőnökök voltak, Ihi, Henti és Unisz-anh (?), valószínűleg nem. Ha valóban így van, akkor ez a nomosz inkább az utóbbi mintát követte: a nagyfőnökök fokozatosan szerezték meg a helyi papság vezető tisztségét.

Megerősíteni látszik ezt a képet az is, hogy mindhárman felolvasópapok is voltak. A felolvasópapok képzettségüket és feladataikat tekintve a kultuszok ellátásának intellektuális elitjét alkották. A cím vonatkozhat egyrészt a központi királyi nagyberuházások egyike, jelesül a királyi kultuszhely, a halotti templom működtetésében elfoglalt helyzetre. Itt lényegében az egyetlen „főállású” személyként, esetleg másokkal együtt az ő felelősségük volt a kultusz szolgálata, ahol az egymást phülékben váltó egyéb papi csoportok az ő tevékenységüket egészíthették ki, bár rangban és ellátmányban a papok előljárói alatt álltak.<sup>74</sup>

A Hoha-dombon temetkező három eddig ismert felolvasópap – Ihi, Henti és Unisz-anh – esetében ugyan nem kizárható, hogy életük során ilyen központi feladatot is elláttak, valószínűbb azonban, hogy inkább a helyi kultuszhoz kapcsolja őket ez a címük. A 6. dinasztia korától jól érzékelhető más, felső-egyiptomi nomosznagyfőnök kollégáik körében is a felolvasópapi tisztség népszerűsége. Némelyikük a „főfelolvasópap” címet viseli.<sup>75</sup> A vidéki szentélyek működéséről, apparátusának nagyságáról persze keveset tudunk, de az utóbbi adatok nyilván azt bizonyítják, hogy az illető szentélyhez több felolvasópap is tartozott. Ez persze nem jelenti azt, hogy ahol csupán egy felolvasópapot ismerünk, ott feltétlenül ő volt az egyetlen, aki ilyen minőségben látta el a kultusz feladatait, de ez sem kizárt. Az mindenesetre felvethető, hogy a Hoha-dombon temetkező nagyfőnökök esetében az Antef által később már megszerzett papok előljárója tisztséghez vezető folyamat állomása is lehetett a – talán egyetlen – felolvasópapi funkció (és ellátmány) birtoklása.

Mivel a felolvasópapi cím a Hoha-domb nagyfőnökeinek felirataiban sehol nem említ istenséget, illetve szentélyt, kérdéses

lehet, mely istenség kultuszában voltak feladataik. Egyáltalán hol laktak, hol építették ki rezidenciájukat a felügyelt területen belül? Volt-e, s ha igen, hol volt a nomosz formális központja? Korábban, Eberhard Otto elemzése alapján egyértelműnek tűnt, hogy ez a nyugati parti Armant lehetett;<sup>76</sup> manapság inkább a keleti part központja, Uaszet (Théba) mellett foglal állást a kutatás.<sup>77</sup> A sírok feliratai is kevés támpontot nyújtanak a kérdés eldöntéséhez, még akkor is, ha a feliratokban említett, illetve fennmaradt istennevek adataihoz fordulhatunk. Mint láttuk, ebből a szempontból is, a címek sokaságához hasonlóan, Ihi szövegei nyújtják a leggazdagabb forrásanyagot. Ihi istenei között az általános halotti istenek, Ozirisz, Anubisz, Szokarisz mellett csupán Ptah-Szokarisz (ha ugyan szintén nem az előző kategóriába sorolható) és Montu, Armant ura szerepel. A későbbi korszakok, az Antef- és Mentuhotep-királyok idején erős Montu-tisztelet kapcsán ugyan felvethető, hogy ez nem kizárólag az armanti istenségre utalhat, hanem a keleti parti Tod vagy Medamud Montujára is, Ihi azonban egyértelműen Armant urát említi szövegében. A kérdés eldöntéséhez ugyan kevés ez az egyetlen adat, mégis némi támpontot nyújthat a Hoha-dombon temetkező felolvasópapok és nomosznagyfőnökök kötődésének tisztázásához.

Ezt talán árnyalhatják, de a kötődés tényét nem befolyásolják azok a korai adatok, melyek Théba elsődlegességét mutatják. A 4. dinasztia korának trefi masztabái, a Mükérisz-triász Uaszet-jelvénye, a Nagy Antef szteljének dra-abu'l-naga-i lelőhelye, sőt a Hoha-domb sírjai is thébai rezidenciára utalnak, és később, Anhtifi moallai felirata is úgy állítja be a két város kapcsolatát, mintha Armant alárendelt helyzetben lett volna.

Anhtifi, a déli szomszédos nagyfőnök, feliratában több északi hadjáratáról is megemlékezik. Az elsőről szóló leginkább úgy értelmezhető, hogy az armanti előljárónak konfliktusa támadt a thébaiakkal, azok pedig koptoszi szövetségeseikkel együtt megtámadták, mire az előljáró Anhtifi segítségét kérte ellenük.

*Jött Hermonthisz csapatának előljárója, s azt mondta: „Jöjj hát, te hős, [...] az erődöket [...]!” Akkor én a Hermonthisztól nyugatra lévő területen át észak felé vonultam, és azt találtam, hogy a thébai és a koptoszi nomosz [megtámadta.] Hermonthisz erődjét, mely a Szemekhszem domb területén van. Ezért ők hozzám jöttek.<sup>78</sup>*

Ez a szövegrészlet, mely a Hoha-domb sírjainál talán valamivel későbbi állapotokat tükrözi, amikor Théba fősege egyértelműen látszik, egy másik szempontból is érdekes lehet. Ahogyan a zavaros, a központi királyi hatalom gyengeségével jellemezhető időkben Anhtifi befolyásra tett szert egyszerre három nomoszban is, és ez – legalább a befolyásra való igény kifejezése – az Óbirodalom végén más nomoszok esetében is kimutatható,<sup>79</sup> a szomszédos tartományurakkal való kapcsolat a thébaiak történetében is szerepet játszhatott.

Anhtifi a thébaiak kapcsolatát az 5. felső-egyiptomi nomoszzal, Koptoszzal szövetségként érzékeli. Az egyik neves koptoszi nagyfőnök, Uszer, akit a thébai nomoszhatalomtól kevéssel északra temettek el, nagyhatalmú úr lehetett, a király legidősebb fiaként ismerjük. Faruk Gomaà Uszert a 8. dinasztia elejére datálja, és véleménye szerint déli szomszédja nagyrészt az ő uralma alatt állhatott, a kormányzás központja pedig

al-Huzam volt.<sup>80</sup> Ha ez valóban így volt, talán éppen valamelyik általunk vizsgált thébai nagyfőnököt érinthette úgy, hogy alárendelt helyzetbe került északi szomszédjával. Faruk Gomaà datálása szerint pedig ez nem lehetett más, mint Henti, a TT 405 sír tulajdonosa, Ihi fia. Faruk Gomaà azt a datálási modellt követi, mely mintegy fél évszázadot ítél a 7–8. dinasztia korának, és Henti utánra helyezi Henut, majd a rövid korszak végére az ős-Antefet. Amennyiben az utóbbi valóban azonos azzal az Anteffel, kinek atyja Iku volt, és az is a nagyfőnökök közé tartozott, e fél évszázad során e négy thébai nagyfőnök-nél sokkal több nem valószínűsíthető. E rekonstrukció, jóllehet számos pontján bizonytalan, lényegében megoldaná a thébai nagyfőnökök sorozatát, és ha az általános feltételezés szerint Anhtífi hadjáratái valamivel az ős-Antef kora előtt történtek, akkor ellenfele valóban a koptoszi „szövetségben” harcoló Iku, Henu, esetleg maga Henti volt. Persze csak abban az esetben, ha a nagyfőnökök sorrendje valóban ez, ami korántsem bizonyos, különösen Unisz-anh kronológiai pozíciójának bizonytalanságát tekintve.

Az alárendelt helyzet lehetőségét mindenképpen számításba kell vennünk, aminek viszont számos formája elképzelhető. Gondolhatunk egyszerűen hatalmi túlsúlyra, a királyi kapcsolat következményeire, de akár a családi kapcsolatok adta helyzet is felmerülhet. Henti édesanyja, Ihi felesége, Imi Hathor papnője volt, mely istennőt a szöveg Junit úrnőjeként jelöli meg, s ezt következetesen Denderaként szoktuk értelmezni. Henti felesége, Meret-itesz anyósához hasonló címekek jelenik meg: ő is Hathor papnője (Junit említése nélkül), és a harmadik nagyfőnök, Unisz-anh eddig ismeretlen nevű feleségéről pontosan ugyanezek az adatok maradtak fenn.

A történeti rekonstrukció számai inentől talán még az eddigieknél is spekulatívabbnak tűnhetnek, a lehetőségeket azonban mégis végig kell gondolnunk.

Ha valóban Dendera úrnőjéről van szó, és a koptoszi nomosz befolyása is erős ebben az időben a Théba-Armant nomosz területére, akkor a feleségek talán onnan, az immáron szinte szomszédos denderai nomoszból is származhatnak. Valamirevaló nagyfőnök, illetve magukra valamit is adó szülei Ihi, Henti és Unisz-anh jövődöbelijét olyan társadalmi csoportból kellett hogy válasszák, amelybe maguk is tartoztak. Kanawati rekonstrukciója szerint Henti nagyfőnök kollégája a 6. denderai nomoszból Idu (I.) volt II. Pepi hosszú uralmának közepe táján. Ez persze a datálás tekintetében némileg ellentmond Faruk Gomaànak, aki Hentit a 8. dinasztia korára teszi, de annak nem, hogy a nomoszarisztokrácia tagjai, különösen a közeli tartományok urai családi kapcsolatra lépjenek egymással, s ezt akár több generáción keresztül is ápolják, fejlesszék. Egyéb adatok híján természetesen lehetetlen továbblépni, de akár Idu (I.) közvetlen családját (Kanawati), akár távolabbi lezármazottait (Gomaà) számításba lehet venni mint a Dendera déli nagy hatalmú szomszédjának befolyása alatt álló thébai főúr menyasszonyjelöltjét. Ennek persze további politikai következményei is elképzelhetőek, olyan több nomoszra kiterjedő szövetséget vetíthetnének elének, melynek ugyan a forrásokban nincs nyoma, de nem elképzelhetetlen a királyi származású koptoszi nagyfőnök körül.

A Hathor-papnői feleség cím kapcsán az a kérdés is felmerülhet, hogy az asszony öröklés útján kapcsolódik-e a Hathorkultuszhoz, avagy házassága révén, a helyi előkelőségek

feleségeihez méltóan csatlakozik a kultusz apparátusához. Marianne Galvin vizsgálata alapján – mely éppen az Óbirodalom és az Első Átmeneti Kor Hathor-címeinek viselőire irányult – az tűnik valószínűnek, hogy a Hathor-címek inkább kivételes esetekben öröklődtek.<sup>81</sup>

Hathor, bár a kétségtelen denderai túlsúly mindenképp komoly érv lehet, Egyiptom-szerte nagyon népszerű istennő a vizsgált korszakban is<sup>82</sup> és a közelben is van kultusza. Debby Vischak igen árnyaltan fogalmaz, amikor Deir el-Bahari közismert Hathor-kultuszának eredetét summázza, azaz hogy ez egy népszerű tehénistennő kultuszának volt a színhelye, akit a 11. dinasztia idején Hathorral azonosítottak, amikor Nebhepetré Mentuhotep sírját és monumentális halotti kultuszhelyét itt készítette.<sup>83</sup> Deir el-Bahariról hangsúlyoznunk kell, hogy lényegében a Hoha-domb sírjainkkal átellenes, másik, aszasi- fi oldala, nem több mint negyedórányi járásra; a Hoha-domb előkelőségei tehát a „tehenistennő” közvetlen közelségében készítették sírjaikat.

Mentuhotep uralkodói címei között a „Hathor, Dendera úrnőjének fia” is megjelenik. Ismét utalnunk kell arra az általános elfogadott nézetre, hogy a címben szereplő Junit helynevet egyértelműen Denderával szokás azonosítani, s emellett szól az is, hogy az országegyesítő uralkodó a denderai Hathor-templomban is építtette.

Felvethető azonban a Junit (Dendera) – Juni (Armant) név-hasonlóság kérdése. Armantból, ámbár itt is történtek építkezések a 11. dinasztia idején, csak jóval későbbi forrásokból ismerjük a helyi kultusz bizonyos részleteit. Montu több női társistensége közül az egyiket, a legkorábban kimutathatót Junitnak nevezik, azaz „armanti (istennő)”-nek. A kései forrásokban maga Hathor is megjelenik mint a szent Buhisz-bikáknak, Montu megtestesüléseinek édesanyja.<sup>84</sup> Bár a jelenleg vizsgált, korai időszak forrásaiban nincs egyértelmű utalás arra, hogy Montu armanti szentélyében Hathor néven istennőt tiszteltek, és ennek papnői is lettek volna, a denderai Hathor és az armanti Junit istennő, sőt, esetleg Deir el-Bahari „tehenistennőjének” szorosabb kapcsolatát is számításba kell vennünk a lehetőségek között. A kérdés tehát nem csupán vagy-vagyként vehető fel a nagyfőnöknek címeinek értelmezése kapcsán, hanem épp a kétértelműség hangsúlyozásával. Különösen annak összefüggésében, hogy Ihi nagyfőnök (TT 186) értékelhető istenemlétségei között kizárólag Montu, Armant ura szerepel, és felesége, Imi Hathor, Junit úrnő(jének) a papnője. Menyük, Meret-itesz és a harmadik ismert nagyfőnök, Unisz-anh nevének Hathor-papnői címében pedig az érzékelhető, hogy közismert, mely Hathorról van is szó. Amennyiben ez a – jóllehet nagyon vékonyka – szál komolyan vehető, akkor a nagyfőnöki család armanti kötődése újabb megerősítést nyerhet.

A Hoha-domb, illetve a thébai temetők legkorábbi ismert öt vezető személyisége közül tehát három vizsgálható címei alapján alaposabban, Unisz-anh, Ihi és ennek fia, Henti. A vizsgálatba bevontuk a valószínűleg Dra Abu'l-Nagában temetkező ős-Antefet is, akinél mindnyájan korábban élhettek. Ők négyen a nomosz nagyfőnökei voltak, a hohai hármak pedig egyaránt királyi pecsétörök, egyetlen barátok, a magtárak előjárói, felolvasópapok, és mindhármuk hitvese Hathor papnője volt. Antef felső-egyiptomi (!) nagyfőnöksége mellett azonban csupán egyikőjük, Unisz-anh felirataiban maradt nyoma annak, hogy Felső-Egyiptom előjárója volt, mégpedig a két kötődéken, a

falfeliratokon nem. Mindkét esetben három cím olvasható, és több nem is szerepelhetett a szövegben. Sorrendben a királyi kincstárnok megelőzi Felső-Egyiptom előljáróját, és a magtárak előljárója a harmadik, de ebből igen bizonytalan volna a tisztségek hierarchiájára következtetni.<sup>85</sup> Annyi mindenesetre megállapítható, hogy e két kötöredék szövegei mintha csak a központi, az udvari adminisztrációhoz kapcsolódó címeket említék.

A „Felső-Egyiptom előljárója” cím először az 5. dinasztia korából ismert, amikor viselői a központi adminisztráció kerekei között tevékenykedtek a királyi központban.<sup>86</sup> A 6. dinasztia idején egyre több tűnik fel belőlük, először mindnyájan vezírek,<sup>87</sup> majd nomosznagyfőnökök a cím viselői, akik – főként Merenré korától – már a gondjaira bízott nomoszban temetkeznek. A cím megjelenése ahhoz a kormányzati koncepcióváltáshoz kapcsolódhat, mely szakít azzal a korábbi gyakorlattal, hogy az ország erőforrásait a központi nagyberuházásokra fordítsák, és most, azok racionalizálásával egyre inkább a vidékfejlesztési terveket érvényesítik. Már az 5. dinasztia idején, Neferirkaré korában érzékelhető a hivatali címekben az átszervezés, és Dzsedkaré Iszeszi alatt a teljes vidéki adminisztrációs reform.<sup>88</sup> A vidék iránti királyi érdeklődés megnyilvánult a később megsokasodó immunitásrendeletek, földadományok mellett a nomoszközpontok szentélyeinek fejlesztésében is. Helyi istentemplomokban külön szentélyeket alakítanak ki, melyek királyszobrokat is kapnak az aktuális uralkodó kultuszának ápolásához. A vidék gazdagodása érzékelhető a temetők számának sokasodásából, a valószínűsíthető lélekszám-növekedésből, a központtól távol eső területek fogyasztási szokásainak átalakulásából, és persze a vidéki arisztokrácia, a városi közösségek tehetősebbé válásából, melyből természetesen kiemelkednek a nomoszközpontok.<sup>89</sup>

Ehhez kapcsolódik a vezető hivatali apparátus átalakítása is. A korábbi gyakorlattól eltérően a számos királyi feleség által nagy számban szült királyfiak helyett a főbb tisztségeket a nomoszokból származó, vagy oda delegált nem királyi származású előkelőségek kapják, akik a korábban a hercegek számára fenntartott rangokat is viselni kezdik (*hati-a*), s ez a társadalom felső rétegeivel kötött királyi szövetség új rendszerét hozza létre.<sup>90</sup>

Ez már nem a királyi hercegek, hanem az „egyetlen barátok” világa,<sup>91</sup> melyből a címek fokozatos egységesülésével a már a nomoszokban élő és vezető tisztségét II. Pepi korára alapvetően örökletessé tevő nagyfőnökök korszaka kifejlődött. A dinasztiaalapító nagyfőnökök némelyike, vagy jelentősebb egyéniségei, azután a helyi szentélyekhez kapcsolódó királykultusz mintájára saját szentélyt alapítottak, később pedig helyi szentként tisztelték őket, amint ezt az edfui Iszi esetében már láttuk, de talán ennek a jelenségnek lehet a példája a thébai ős-Antef is.<sup>92</sup>

Egy további jelenség is érzékelhető a 6. dinasztia korában. Olyan nagyfőnökök, akikről legalább gyanítható, hogy egymás kortársai voltak, egyaránt viselik a „Felső-Egyiptom előljárója” címet, amint ezt sírfelirataikban megjelenítik. Ez ahhoz a magyarázathoz vezethet, hogy egy-egy nagyúr önkényesen viselte a címet, netán kivételezett helyzetet élvezett mentesülvén az aktuális valódi felső-egyiptomi előljáró hatalma alól,<sup>93</sup> vagy esetleg abban a reményben íratta fel készülő sírjában, hogy további karrierje során elérheti ezt a megtiszteltetést, és mire odaköltözik, a felirat már megalapozott lesz.

Deir el Gebrawiban Henku, a 12. nomosz, a Hegyi Vipera nagyfőnöke az 5. és 6. dinasztia fordulóján élhetett, és viselni látszik ezt a címet, ám Teti korában Kagemni, Nikau-Iszeszi és Inumin vezíreket is Felső-Egyiptom előljáróinak nevezik, sőt az edfui Iszi (valószínűleg mielőtt még vezírré lett, de már Teti uralkodása idején) is „a felső-egyiptomi tízek nagyja”. A két cím ugyan nem azonos, és tartalmuk sem teljesen világos, mégis, mintha egy időben, vagy gyors egymásutánban több személy lett volna ugyanazért felelős.

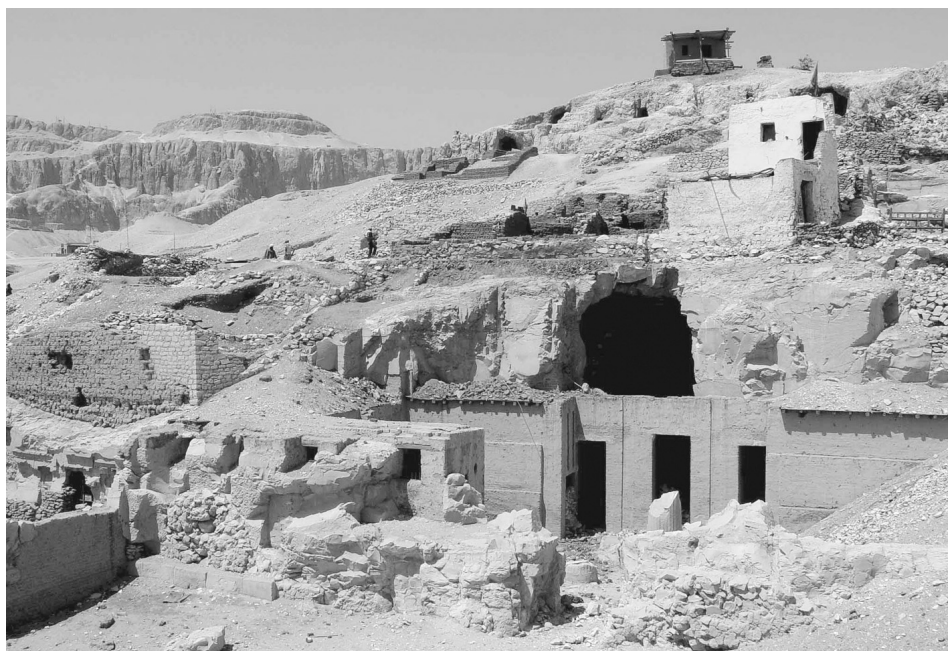
Iszi fia, Qar szintén Edfu nagyfőnöke, és I. Merenré nevezi ki Felső-Egyiptom előljárójává, de ugyanez a – forrásaink szerint nem több mint hét évig uralkodó – király ruházza a hírneves Unira ugyanezt a címet. Sőt, a másik híresség, az elephantinói Horhuf sírjának bejárata fölötti feliratban a *hati-a* után rögtön a Felső-Egyiptom előljárója cím következik,<sup>94</sup> márpedig ő szintén Merenré megbízásából szervezett több expedíciós sereget Nubia földjére, mígnem csupán néhány év elteltével, II. Pepi második évében, a nevezetes törpét le nem szállította az ifjú uralkodónak.<sup>95</sup>

A Felső-Egyiptom előljárója tisztség tartalma ebben az összefüggésben azt sugallja, hogy a nomoszarisztokrácia helyi hatalmának erősödését, esetleg szeparatista hajlamait a központi kormányzat úgy kívánta politikai eszközökkel kezelni, hogy a felső-egyiptomi nomoszok vezetői fölé helyezte egy, először a vezírek által vezetett külön hivatalt, majd a vezírek beosztott főtisztviselőt, és a látszat valóban az, hogy a továbbiakban ezt a megbízatást a nagyfőnökök sorra kisajátították.

E feltételezés alapja az, hogy a Felső-Egyiptom előljárója címet a nomosz nagyfőnöke analógiájára úgy értelmezzük, mintha a tisztség hosszan tartó, a hivatali apparátusba folyamatosan illeszkedő és nem egy-egy ügy megoldására szolgáló feladat volna. A nomosznagyfőnöki cím kialakulásának esetében azonban láthattuk, hogy a vidéki feladatok megoldása kezdetben – és elég hosszú ideig – nem jelentette a megbízott folyamatos és egyetlen nomoszra korlátozódó tevékenységét, hanem a megbízottak fokozatosan jutottak olyan helyzetbe, hogy egy-egy nomoszhoz kötődött a feladatuk, és a tisztség megnevezése is csak fokozatosan egységesedett. Ráadásul az adminisztrációs átszervezések lényege éppen az lehetett, hogy az udvari intrikák, konspirációk, a számos asszonytól származó nagyszámú, a trónra pályázó királyfiak nyomásának ellen-súlyozására jött létre ez a szövetség az uralkodók és a nem királyi származású arisztokrácia között.<sup>96</sup>

A thébai ős-Antef felső-egyiptomi előljárósága idejére talán valóban odáig fajulhatott a helyzet, hogy fiktív címeket vettek fel a nagyfőnökök, avagy valamivel korábban, a déli szomszéd, Anhtifi karrierjének korai szakaszában, amikor nagy cselekedetnek számíthatott az Abüdoszban székelő, talán egyetlen, de már nem a helyzet magaslatán álló felső-egyiptomi előljáró szövetségének megszervezése a hierkónpoliszi nagyfőnökkel:

*Elhívtam Felső-Egyiptom thiniszi nomoszban lévő előljárójának qenbet-testületét, hogy tanácskozzon a hati-aval, a hem-netyer papok előljárójával, a hierakónpoliszi nomosz kormányzójával, Heteppelel. A kormányzók közül, akik (korábban) éltek ebben a nomoszban, senki nem tette ezt, amit én terveim kiválósága, szavaim szilárdsága és éjjel-[nap-pal?] éber figyelmem miatt megtettem.<sup>97</sup>*



9. kép. A Bêt Bogdádi maradványai 2010-ben. Bal oldalon a lebontott házrész falcsontjai a törmelék eltakarítása után, a jobb oldalon még áll a frissen meszelt torony

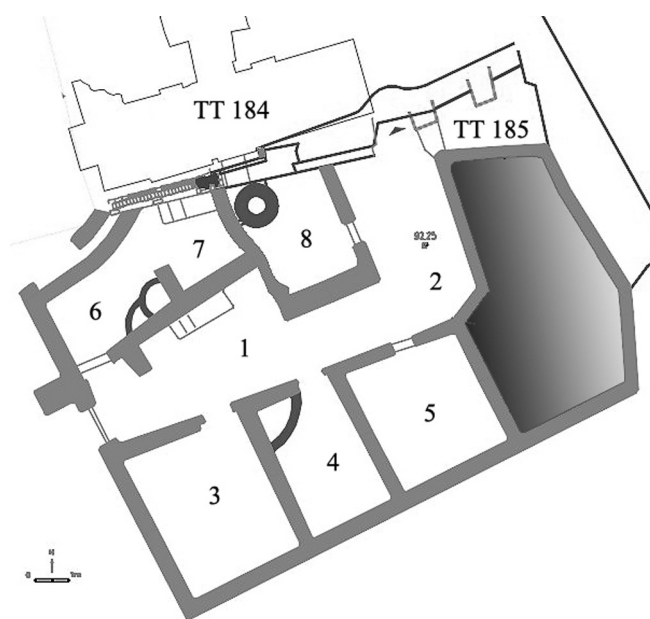
A Felső-Egyiptom előljárója megbízatás korábbi előfordulásaik azonban – ez derül ki az önéletrajzokból – a címet éppen a király leghűségesebb emberei viselik, mint ahogyan a nomosznagyfőnökit is. Thébai „egyetlen barátaink” közül Unisz-anh nagyfőnök életútjának és az udvarhoz való viszonyának tisztázásában ezért is lehet döntő fontosságú annak megállapítása, vajon a folyamat elején élt-e (Strudwick, Jaroš-Deckert, Gomaà), s a leghűségesebbek közé tartozott, akiket az uralkodó a felső-egyiptomi nomoszok valamilyen aktuális közös ügyének koordinálásával bízott meg, vagy a későbbi szakaszában (Kanawati, Seidlmayer, Harpur), amikor a tisztség és annak abüdoszi (?) székhelye már jobban rögzült, és Unisz-anh helyi nagyúrként esetleg önkényesen íratta fel e címet a saját sírjában, netán éppen immunitást élvezett a valódi előljáró hatalma alól.

Másként fogalmazva: Unisz-anh – a hohai sírok egyetlen olyan thébai főura, akiről biztosan tudjuk, hogy élete során amellet, hogy a központtól távoli, a jelentéktelenebbek közé számító nomosznagyfőnöki tiszttét is betöltötte – vajon a 6. dinasztia első királyaitól kapott egész Felső-Egyiptomra kiterjedő feladatot is,<sup>98</sup> de a későbbiek során Ihi és Henti már nem? Avagy a dinasztia második felében, az Óbirodalom végső szakaszában, esetleg még később viselte a Felső-Egyiptom előljárója címet – bár talán a koptoszi nagyúr árnyékában – önkényesen, amit elődei, Ihi és Henti még nem merészkedtek? Mint láttuk, az ismert adatok felhasználásával megkísérelt – de igen komoly következményekkel járó – datálások eddig egymással ellentétes eredményre vezettek, Szeni-iqer és Henu rendszerbe illesztése pedig az adatok elenyésző volta miatt további nehézségeket jelent.

A fenti – jóllehet sokszor hézagos – ismeretek birtokában válhat azonban érthetővé annak jelentősége, hogy most a thébai temetők legkorábbi díszített sírjainak további kutatására nyílik lehetőség.

## Újabb adatok

A Szeni-iqer sziklasírja (TT 185) előtt álló hatalmas vályogház, a Bêt Bogdádi egy részének lebontásával az egyiptomi régészeti hatóságok lehetővé tették a sír megközelítését, bár az építmény keleti fele, egy nagy toronnyal, frissen meszelve, még mindig büszkén magasodik Szeni-iqer sírjának sziklába faragott pillérei előtt. A két pillér közeit az itt élők egykoron elfalazták, a bejáratot úgy alakították ki, hogy a bal oldalt szabadon hagyták. Az illetéktelen behatolást meggátolandó,



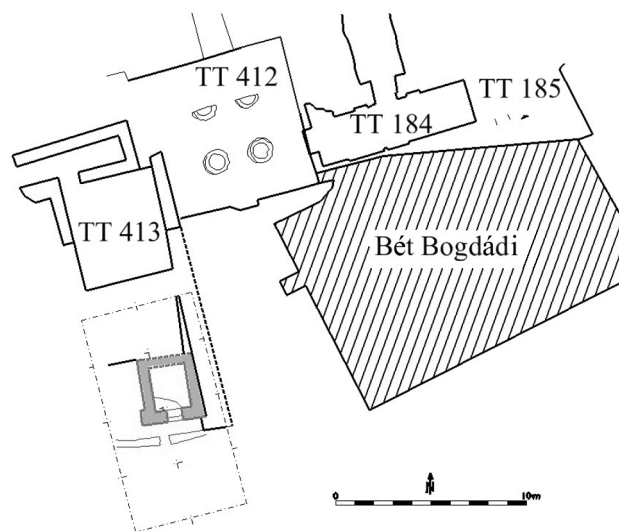
10. kép. A Bêt Bogdádi alaprajza Szeni-iqer sírjának (TT 185) jelenlegi bejáratával. Az árnyékolt rész a ház még lebontatlan része (Wéberné Jánossy Katalin felmérése alapján)

a ház lebontásakor az egyiptomi kollégák ezt is elfalazták, és szárazon rakott fallal védték a nyugati pillér domborművét is.

2010 tavaszán a ház bontásából származó vályogtéglá törmelékét takarítottuk el, s ezzel a továbbiakban nemcsak a sziklasír megközelítése vált lehetségessé, hanem az előudvar egy részének feltárása is.<sup>99</sup> A sziklasírba való behatolás előtt azonban az első feladat az, hogy a vályogház falcsontjainak vizsgálata alapján pontos képet kapjunk arról, hogy a ház falai milyen viszonyban vannak a korábbi, ókori építményekkel, sziklába vésett falakkal, tehát hogyan alkalmazkodtak a ház építői és átépítői az adott lehetőségekhez, illetve milyen mértékben őrizhetőek meg, konzerválhatóak az ó- és újkori építészeti emlékek. Ezután kezdődhet meg a sír előudvarának feltárása – remélhetőleg a teljes területen –, és e feltárással párhuzamosan, vagy ezt követően lehet majd a sírhomlokzatról és a sziklába faragott előudvarokról részletes dokumentációt készíteni.

A másodlagos építmények nem csak Szeni-iker sírjánál jelentenek problémát. 2008-ban a Bét Bogdádi bejárata előtt, tehát a háztól nyugatra, arra is kísérletet tettem, hogy adatokat gyűjtssek Unisz-anh sziklasírjának (TT 413) arról a részéről, melyet Mohamed Száleh éppen a ház lakóinak ellenállása miatt nem tudott feltárni az 1960-as években, s ennek érdekében ott feltárást kezdtem. Unisz-anh sírjának eddigi ismeretében itt kell lennie a sír bejáratának, melyet bizonyára szintén pillérekkel képeztek ki. Az ásás során azonban, a sír feltételezett homlokzata előtt, magas törmeléken egy, a 18. dinasztia korából származó, jó állapotban lévő festményekkel díszített vályogtéglából épült szentély került elő.<sup>100</sup>

Bár ennek alaprajzát és az ezt körülvevő tapasztott járdát pontosan tudtuk dokumentálni, szükséges volt a nyugati oldalán azt megvizsgálni, hogy ez a járda meddig húzódott, továbbá az épület bejárata előtti alacsony kőfal is a tanúfalunk alá futott. E fal, amely nem párhuzamos a szentély homlokzatával, egyértelműen azért készült, hogy a bejárat előtt a törmelék megátámassza. Belül vakolták, a törmelék oldalán azonban

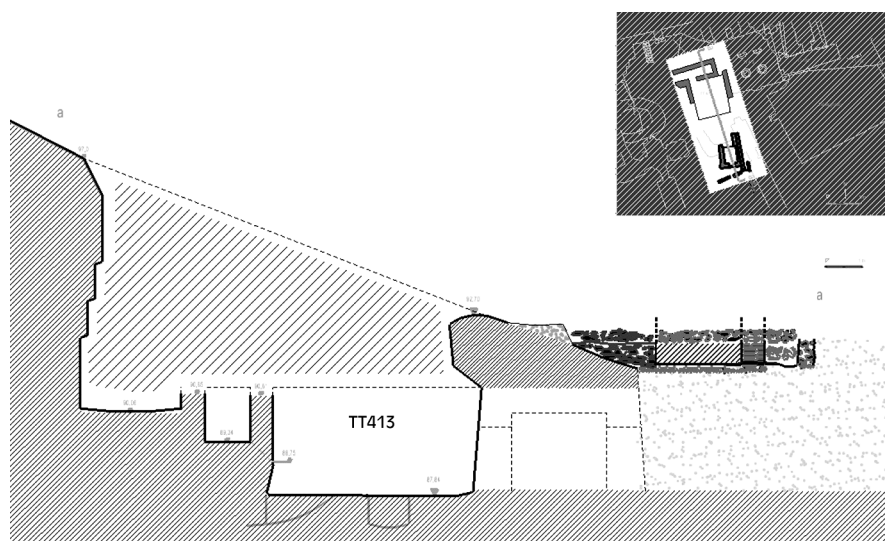


11. kép. Az újbirodalom korából származó vályogtéglá építmény helyzete a Hoha-dombon, Unisz-anh sírjának (TT 413) előudvarában

nem. Mivel az így kialakított kisméretű előudvarba a falon keresztül vezető bejáratnak nincs nyoma, feltételezhető, hogy az épület eredetileg nyugatról lehetett megközelíteni.

A korábbi kutatóárkot tehát nyugat felé 1,20 méterrel kiszélesítettük,<sup>101</sup> a törmelékeltakarítottuk, először a szentélyt körülvevő járda szintjéig.

A bejárat előtti alacsony kőfal nyugati szakasza fölött egy további tapasztott járószint maradványai kerültek elő, melynek színe, jellege különbözik a járdától, és a homlokzat előtti faltól északra 2,5 méteres szakasza maradt fenn. Nyugati része egyelőre ismeretlen, éppen a mintegy 2 méter széles tanúfal alá ér, s feltárására nem volt mód. A jelenleg ismert adatok alapján nem kizárt, hogy az épülettel és az azt körülvevő fallal egykorú lehet, és a nyugatról idevezető út része volt, tehát valóban erről



12. kép. Unisz-anh sírjának (TT 413) észak–déli metszete feltételezett kiegészítésekkel. Homlokzata előtt, magas törmeléken a 18. dinasztia korából származó vályogtéglá építmény maradványai (Wéberné Jánossy Katalin felmérése alapján)



13. kép. Az Unisz-anh sírjának homlokzata előtti falba beépített kőtöredék

az oldalról lehetett megközelíteni ezt a kis szentélyt, melynek udvarába egy lépcsőfoknyi lejtéssel lehetett belépni.

Az árkot további 1,65 méterrel tudtuk mélyíteni, hogy Unisz-anh sírjának homlokzatáról legalább valamit megtudhassunk. A törmelékből számos festett kőtöredék került elő, melyek jó része ebből a sírból származik.<sup>102</sup> A továbbiakban a homlokzat bizonyos elemei váltak láthatóvá: egy pillér nyugati felső sarka, a pillérköz, melynek architrávja leszakadt, illetve az a sziklaeresz, mely a sír előudvarának nyugati sarkán lehetett. A pillér felső része méréseink szerint mintegy 3,10 méterrel van magasabban, mint Unisz-anh sírjában a Mohamed Száleh által feltárt terem padlója. A sziklát kövekkel erősítették meg, a pillért vakolták és fehérre festették.

A vályogtéglá szentély és a tanúfal közötti mintegy 3,5 méter széles felületen igen kockázatos lett volna nagyon mélyre ásni az adott körülmények között, de amennyire lehetett, megkíséreltük a homlokzat megtisztítását. A tapasztott járásintól egyméteres mélységben azonban az Unisz-anh-sír homlokzata előtt egy olyan további, kőből készített építmény maradványait találtuk, mely kelet felé az újbirodalmi vályogszentély alá húzódott. Nem a szentély volt tehát az első, amelyet Unisz-anh sírjának előudvarában, a homlokzat elé építettek, ez a kőépítmény, melynek sarkát most megtaláltuk, megelőzte azt.

Ennek a korábbi építménynek az Unisz-anh homlokzattal párhuzamos falába, éppen a sarokba, egy olyan faragott mész-

kőtömböt építettek be, melyet legvalószínűbben az Óbirodalom idején készítettek. A követ nem mozdítottuk el, az újonnan talált falakat nem bontottuk meg, és az árok további szélesítésére sem volt mód. A későbbi feltárás reményében a kőépítményt visszatemetjük, vályogtéglákkal töltöttük fel.

A beépített kőről valószínűsíthető, hogy egy pillér homlokzati felületének jobb sarkából származhat. Töredék, amelynek legnagyobb szélessége 45 centiméter, a falból kiálló rész magassága pedig 60 centiméter. Bal oldalán enyhén emelt domborművön az elhunyt előkelőség álló alakjának egy része maradt fenn: mellkasa, finoman kidolgozott széles gallérja és parókája, arcának alsó része, továbbá jobbra kinyújtott karja és keze, amellyel botot tart. A faragvány nagy hasonlóságot mutat Szeni-iqer fennmaradt domborműveivel. Ha pillérpár tagja volt, akkor bizonyára a bal oldali pillér része lehetett, és éppen Unisz-anh megfelelő pillére elé építették be.

A kar és a bot fölött mélyített vésésű hieroglif szöveg részleteit is megőrizte a kő. Ez hosszabb felirat lehetett az álló alak fölött, mely a pillér jobb oldalánál kezdődött, és az emberalak fölött valószínűleg a pillér teljes szélességét elfoglalta, hasonlóan Ihi egyik pillérének domborművéhez.<sup>103</sup> Ott a feliratot sorokba rendezték, és ezen a kővön is elképzelhető, hogy három balra futó szövegsor maradványait látjuk. Lehetséges azonban, hogy a jobb felső jelcsoport egy szövegoszlop része volt, s a bal oldalon látható függőleges vésés a kolumnákat elválasztó függőleges vonal alsó része. Ebben az esetben a szöveg úgy lehetett elrendezve, hogy felső részén oszlopokba írták a szöveget, alatta pedig két sorban rendezték el. Kevésbé tartom valószínűnek az utóbbi megoldást, mivel a szövegoszlopok alkalmazásával a pillér magasságához képest az emberalak nagyon kis helyet foglalhatott volna el, de nem kizárt.

A mélyített domborművé kidolgozott szöveg három jelcsoportja közül az alsó sor értelmezhető önmagában: „Ozirisz, Buszirisz ura.” A jelcsoport írása a kornak megfelelő ortográfiával történt, hasonlóan rendezték el a jeleket Henti és Ihi sírjában is.<sup>104</sup>

Jóllehet nem teljesen bizonyos, hogy a kőtöredék Unisz-anh sírjából származik, nagyon valószínű. Ha mégsem, akkor valamelyik szomszédos, hasonló korú sírt díszíthette egykor. Mindenesetre az alig értelmezhető festett kőtöredékeken kívül most egy újabb részlet gazdagítja a legkorábbi thébai sírok emlékeit, és ez azt bizonyítja, hogy a terület további kutatása valóban kiegészítheti eddigi ismereteinket.

Unisz-anh sírjának további feltárását egyelőre nem teszi lehetővé a 18. dinasztia korából származó, festményekkel díszített vályogtéglá szentély helyzete. Feladatot jelent ez utóbbi rekonstrukciója is, és persze annak megoldására is tervek készülnének, hogy hogyan lehetne úgy megőrizni, kiegészíteni a falait, festményeit, hogy Unisz-anh sírjának eddig feltáratlan részében is folytatni lehessen a kutatást. Mindennek előkészítése valószínűleg hosszabb időt vesz igénybe, és lehetséges, hogy komolyabb befektetést is igényel. E feladatok mellett az ásatás további szakaszának előkészítésében most a másik közel egykorú sírra, Szeni-iqer sírjára kell koncentrálni. Lehetséges, hogy amikor ez a tanulmány megjelenik, már erről is többet tudunk.

## Jegyzetek

- 1 Az egyiptomi régészeti hatóság számára a külföldi feltárások vezetői az ásatási évadot követően szakmai beszámolót készítenek. E beszámolókat az *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte (ASAE)* című évkönyvben tervezik közzétenni. Mivel az évkönyv nem könnyen elérhető nálunk, ásatási jelentéseimnek a magyar olvasó számára készített változatát az utóbbi években az *Orpheus Nosterben*, a Károli Gáspár Református Egyetem folyóiratában közöltem, és munkatársaimat is erre biztattam (lásd Fábíán 2009 és Fábíán 2011, további irodalommal, valamint Darvas 2010; Németh 2010). Az alábbi tanulmány e beszámolók folytatása. Az ásatást anyagilag az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) pályázata tette lehetővé, és a Magyar Ösztöndíj Bizottság is több egyiptomi ösztöndíjjal támogatta.
- 2 A thébai sziklasírokat általában a TT (Theban Tomb) rövidítéssel és számmal jelölik. A lelőhely általános leírásához, illetve a korábban azonosított sziklasírokhoz lásd Porter–Moss 1960; továbbá Kampp 1996. Friederike Kampp számos sírt azonosított, amelyeket ugyancsak számmal jelölt, de egyelőre nem kaptak TT-számot. Az újabb jelzésrendszernek megfelelően a TT-számmal ellátott síroktól való megkülönböztetés végett e számok kötőjelek között szerepelnek.
- 3 Arnold 1974; Arnold–Schenkel 1976.
- 4 Saleh 1970; Saleh 1977.
- 5 Ez a (Kampp) -63- számú sír, leírásához lásd Kampp 1996, 666, ahol a 18. dinasztia korára keltezi.
- 6 Porter–Moss 1960, 291; Kampp 1996, 475; Schenkel 1962, 49–51; Fischer 1968, 131, 578. jegyzet.
- 7 Newberry 1903; Porter–Moss 1960, 291–292 (az Első Átmeneti Korra datálják); Kampp 1996, 475.
- 8 Azóta a sír datálását annak festményei és építészeti sajátosságai alapján többen megerősítették, illetve finomították, mégpedig általában úgy, hogy kései 6. dinasztia korából, esetleg az azt követő időszakból származik. A könyve megjelenése előtti véleményeket szó szerint idézi Saleh 1977, 26.
- 9 A szomszédos TT 405 (Henti) sírból vezet ide átjáró. Ennek ellenére olykor frissen készült fényképek is megjelennek a sír festményeiről, lásd Tiradritti 2007, 128.
- 10 A címek értelmezéséhez lásd Saleh 1977, 23–24, aki főként Helck 1954 tételeire hivatkozik.
- 11 Saleh 1977, fig. 59, Pls. 17–18.
- 12 Porter–Moss 1960, 445, 292; Kampp 1996, 610; mindketten az Első Átmeneti Korra kelteznek.
- 13 Saleh 1977, 18–19.
- 14 Saleh 1977, 18–19.
- 15 A név olvasata bizonytalan.
- 16 Saleh 1977, fig. 3, a kötödredékkel kapcsolatos korábbi elképzelések összefoglalása uo., 12.
- 17 Hayes 1990, 106.
- 18 Unisz-anh királyfi, Unisz fáraó fia masztabaját 1908-ban tárták fel Szakkarában, s manapság a chicagói Field Museumban látható az odakerült kötömbökből rekonstruált sír: „Unis Ankh”, *YouTube*, 2006. szeptember 5., letöltve 2011. június 9., [http://www.youtube.com/watch?v=ZreHF65gp2A&feature=player\\_embedded](http://www.youtube.com/watch?v=ZreHF65gp2A&feature=player_embedded).
- 19 Kees 1932, 89.
- 20 Urk. I., 98–110; magyar fordítása: ÓKTCh: 17–20 (Kákósy L.).
- 21 Saleh 1970; Saleh 1983.
- 22 Saleh 1970, fig. 4; Luxor Museum 1979, 14–15, fig. 10.
- 23 Kanawati – Abdel Raziq 1999, 37–38.
- 24 Dobrev 1996, 112. A korszak királyainak legkevesebb uralkodási éveikhez lásd Baud 2006, különösen 156. A már elhunyt királyok nevének személynevekben alkalmazott tiszteletéhez lásd egyébként Junker 1934, 30, továbbá Brovanski 1994, 37, 74. jegyzet listáját, köztük éppen egy Unisz-anh, akit II. Pepi a Dahla óázis kormányzójához küldött (címe azonban eltérő, talán a másik két ismert Unisz-anh egyikével lehet azonos). Mindehhez lásd Pantalacci 1985, 246–248, 251, n.
- 25 Kanawati 1980.
- 26 Gardiner 1959; Malek 1982; Ryholt 1997.
- 27 Baud–Dobrev 1995.
- 28 Manethón különböző változatai szerint: 70 memphiszi király 70 napig uralkodott (Africanus); 5 király – 75 napig (Eusebius), Waddel 1980, 56–59.
- 29 Seidlmayer 1997, 84–85; Baud 2006, 154; vö. Ryholt 2000.
- 30 Malek 1982, 105; Redford 1986, 238–239.
- 31 És persze a köztes, kompromisszumos megoldásokat is, pl. Fischer 1968, 131 és 579. jegyzet; vö. a kronológiai kutatásokat általában összefoglaló Beckerath 1997 és 1999 adatait. Érdemes egyébként a közelmúlt Egyiptom-történet szintéziseit is megvizsgálni ebből a szempontból: Shaw 2000 kronológiai táblázatában a 7–8. dinasztia csupán két évtizedre terjed (2181–2160), a 9–10. dinasztia 135 évre (2160–2025). Ugyanitt az utóbbiról Seidlmayer az Első Átmeneti Korról szóló fejezetben azt írja, hogy legalább három-négy generációt, azaz mintegy egy évszázadot ölelt fel; vö. Seidlmayer 2006, 165 (87–114 év, a thébai győzelmes egyesítés időpontjától függően). Ezzel összhangban Willems 2010, 82 kb. egy évszázadra értékeli a hérakleopoliszi kort. Lloyd 2010 – óvatosan – Grimal 1988 és Shaw 2000 adatait egyaránt bemutatja; Grimal a hérakleopoliszi kornak mintegy 160 évet ad (2200–2040). Lásd továbbá Strudwick 2005, XXXI, ahol a 7–8. dinasztia megközeleltől fél évszázada követni látszik a hosszabb korszak képzetét (2216–2170); ugyanő a 9–10. dinasztianak másfél évszázadot ítél (2170–2020). Ezekkel összevetve a magyar történészoktatásban leginkább használatos két könyv adatai is sokatmondóak lehetnek: Kákósy 1979, 388 az Első Átmeneti Korra teszi az egész 7-től a 10. dinasztiaig terjedő időszakot (2155–2040). Baines–Malek 1992 [1988], 36 a 7–8. dinasztia az Óbirodalomhoz sorolja, és a rövid kronológiát követi: 2150–2134, az Első Átmeneti Kor 9–10. dinasztijánál a kb. egy évszázados időszakot jelöli: 2134–2040.
- 32 Az abszolút kronológia sokrétűségének érzékeltetéséhez vö. Grajetzki 2006, 11–17, főként a torinói Király-papirusz adataira támaszkodva: I. Antef Hórusz Szeher-taui (kevesebb mint 16 év 2065 előtt), II. Antef Hórusz Uahanh (2065–16), III. Antef Hórusz Naht-neb-tep-nefer (2016–2008), mely szerint a három thébai király mintegy hét évtizedig uralkodott.
- 33 A Szaff el-Dawaba, a Szaff el-Kiszaszija és a Szaff el-Baqar, melyekhez további előkelők sírjai kapcsolódnak.
- 34 A legismertebb It-ib (régebben Tefibi), az Assziuti ellenfél: Brunner 1937. A felirat részlete magyarul: ÓKTCh 22–23, ford. Varga E.
- 35 Egy oszloptöredék (Zimmer 1987, 314), továbbá: Le Saout-Ma'arouf – Zimmer 1987, 294–297.
- 36 Seidlmayer 2000, 125; Grajetzki 2006, 12.
- 37 Seidlmayer 2006, 165.
- 38 Willems 2010, 87; Gestermann 2008.
- 39 Lásd a 31. jegyzet 135, 150, 160 éves számításait.
- 40 Hayes 1990 [1933–59], 148.
- 41 Seidlmayer 2000, 125; Seidlmayer 2006, 161; Grajetzki 2006, 11.
- 42 Gomaà 1980, 138–144, szemben Gestermann 1987, 24–26-tal.
- 43 CG 20009, Lange–Schäfer 1902, 8 = Clère–Vandier 1948, 8; angol fordítása: *BAR* I, 198; színes fényképe: Schulz–Seidel 2007, 126, 45. kép.
- 44 Clère–Vandier 1948, 7 = Fischer 1966b 84, 3 sor. Ugyanezt a címet viseli az assziuti Heti (II) is, valószínűleg sajátos, háborús helyzetben az országegyesítést közvetlenül megelőzően, talán sajátos értelmezéssel is (Brunner 1937).

- 45 Fischer 1968, 129, 203, Pl. XXIX.
- 46 Hayes 1990 [1933–59], 153, és Fig. 91, ahol az Antef névnek csak részlete szerepel, de valószínűsíthető, hogy ez az olvasat. A szöveg Antefet mint afféle helyi szentet nevezi meg, akitől, mint az istenektől, a sztélét állítója áldozatot vár. Rajta kívül egy még élő előkelőséget, a majdani vezírt, Bebit is említi a szöveg. Robins 1997, 84 a sztélét az egyesítés előtti korszak utolsó időszakának jellegzetes alkotásának tartja. Lásd továbbá Winlock 1934, Pl. 34a.
- 47 CG 42005, vö. a szobor feliratának angol fordítását: *BAR* I, 198.
- 48 A bevett kronológiai rendszerek alapján azonban az összefoglaló, képekkel illusztrált kötetekben gyakori, lásd pl. Abdel Ghaffar Shedid: Schulz–Seidl 2007, 122, 32. kép (Kr. e. 2140); vö. Antef sztéléjének másfél évtizeddel korábbra való datálásával, uo. 126, 45. kép (Kr. e. 2125).
- 49 Feltételes datálásához lásd Seidlmayer 2006, 165, bővebb irodalommal, de vö. Willems 2010, 82.
- 50 Magyar fordítása: Kóthay–Gulyás 2007, 232–237.
- 51 Gomaà 1980, 42–43; Jaroš–Deckert 1984, 102–106, vö. Abb. 24; Kanawati 1980, 132–142; Harpur 1987; Seidlmayer 1990, 70; lásd továbbá Baer 1991; Strudwick 1985a, 253.
- 52 Lásd a 4. képet = Saleh 1977, fig. 2, és vö. a lényegében megegyező Saleh 1977, Pl. 4 (Unisz-anh), Pl. 8, 14 (Henti), Pl. 15.1.–2, 17–18 (Ihi).
- 53 Kanawati 2005, vö. Brovarski 1994.
- 54 Saleh 1977, Pl. 4, ill. 6.3.
- 55 Saleh 1977, Pl. 14.2.
- 56 Brovarski 1994, 34.
- 57 Saleh 1977, Pl. 18.
- 58 Brovarski 1994, 33.
- 59 Saleh 1977, Pl. 18: „Áldozat, amelyet a király ad, áldozat, amelyet [Anubisz] ad, aki a hegyén van...”; vö. Brovarski 1994, 33; Barta 1968, 267.
- 60 Saleh 1977, fig. 1; vö. Brovarski 1994, 33.
- 61 Vö. Saleh 1977, 28 táblázatával.
- 62 Természetesen elképzelhető az is, hogy a hivatal előfeltétele volt a megfelelő rang, s ezt a kinevezendő személynek az uralkodó intézkedése biztosította, különösen az Óbirodalom vége után (Brovarski 1985, 152, 251. jegyzet).
- 63 Brovarski 1985, 152, 251. jegyzet.
- 64 Helck 1954, 111–113; Helck, „Hatia”: *LÄ* II., 1042.
- 65 Így Ihi, Ihu (mindketten I. Pepi kora, Urk. I., 93), az asszuáni Hui és Tyetyi (mindkettő II. Pepi kora, Urk. I., 140–141), vö. Schenkel, „Gottessiegler”: *LÄ* II., 820. Amikor az asszuáni Horhuf, aki szintén vezetett ilyen vállalkozásokat, arról emlékezik meg feliratában, hogy milyen jelentős cselekedet volt, hogy déli útja során törpét hozott az ifjú II. Pepi fáraónak, az Iszeszi fáraó korában élt Baurdzsedre hivatkozik, mint aki legutóbb képes volt erre, és őt is isteni pecsétörként nevezi meg (magyar fordítása: Wessetzky V., ÖKTCh 21).
- 66 Fischer 1968, 130–131; Brovarski 1985, 134.
- 67 A cím olvasatához lásd Fischer 1966a.
- 68 A „minden titkos szó (ügy) bizalmasa, melyet a nomoszba hoznak” cím szokás szerint a „nomosz nagyfőnökét” követi, Saleh 1977, 12, 21. jegyzet, hivatkozik: Fischer 1968, 235.
- 69 Fischer, „Gaufürst”: *LÄ* II., 412.
- 70 Iszi egyébként Edfuban készítette a sírját, egy nagyméretű masztabát. Ismeretes, hogy a Középbiródom idején a sírnál kultuszát ápolták, mint „élő istent” tisztelték. Életrajzához lásd Strudwick 2005, 340–342 angol fordítását.
- 71 Qar sírjának felirataihoz lásd Urk. I., 251–255; angol fordítása: Strudwick 2005, 342–344.
- 72 Helck 1954, 125; Helck, „Priester”: *LÄ* IV., 1087–1088; vö. Martin–Pardey 1976, 96.
- 73 Fischer, „Gaufürst”: *LÄ* II., 410; Fischer 1968, 18–21; Helck 1954, 125–127; az ahmimi nomoszvezető család jellegzetes példájához lásd Brovarski 1985, 131.
- 74 Helck, „Priester”: *LÄ* IV., 1087–1088.
- 75 Otto, „Cheriheb”: *LÄ* I., 942.
- 76 Otto 1952, 86–87.
- 77 Főként Gomaà 1980, 42–43 nyomán.
- 78 Ford. Kóthay K.: Kóthay–Gulyás 2007, 234.
- 79 Lásd pl. a 12. nomosz (Deir el-Gebrawi) urai, a nagy Dzsau vezír utódai, Ibi, Semai, Dzsau (Urk. I., 117–119, 142–145, 145–147) esetét a 8. nomosszal (Abüdosz); Fischer, „Gaufürst”: *LÄ* II., 412.
- 80 Gomaà 1980, 44; vö. Fischer 1964, 41–47, Pl. XIII.
- 81 Galvin 1984. A feleségcíme alapján, mintegy magától értetődő lehetőségként, kézenfekvő következtetés az asszony származásának megállapítása. Ezt valószínűsítettük – jóllehet újbírodalmi anyagon – akkor is, amikor Dzsahutimesz (TT 32) felesége – aki thébai arisztokrata hölgyként az „Amon énekesnője” címet is viselte – egy szövegének utalása alapján (*nbt-ut*) esznai származást tulajdonítottunk (Fábián: Kákosy et al. 2004, 82, vö. 182).
- 82 A közel kortárs előkelőségek asszonyai, akik – ha címeiket is említik a források – többnyire papnők voltak, igen gyakran Hathor papnői, még ha Denderától távolabb éltek is, például Thébából Hetepi felesége, Anhen-itesz (Clère–Vandier 1948, 4 = Fischer 1966b, 84); az ő-s-Antef valószínűsíthető kortársának felesége, Iru (Clère–Vandier 1948, 7); Uah-anh Antef király kortársának, Dzsarinak a felesége (Clère–Vandier 1948, 14); a thiszi Indi felesége, Mut-Muti (Hayes 1990, I. 141, Fig. 83 = Lichtheim 1975, 84–85); Ahmimban Herui felesége, Iri (Brovarski 1984, 120 és Pl. I.b), egy másik Herui felesége, Meret-itesz (Brovarski 1984, 120–121, és Pl. I.c); sőt, a denderai Hathor papnője az edfui Merer felesége is (Lichtheim 1975, 87).
- 83 Vischak, „Hathor”: Redford 2001, II. 83–84.
- 84 Vö. Eggebrecht, „Armant”: *LÄ* I., 435–439; Werner, „Armant”: Redford 2001, I. 126. Montu egy másik társnőjét, Rét-tautit tehénként ábrázolták, szarvai között a napkoronggal, Hathor-alakban.
- 85 A falfeliratok titulátúráiban, különösen Ihi hosszabb fennmaradt szövegeinek tanúsága alapján, mintha *rang-papi-helyi-központi* sorrend érvényesülne.
- 86 Ré-sepszesz, vagy Sepszesz-Ré Iszeszi (sőt talán már Niuszerré) uralkodásának idejéről, Helck 1954, 109; Baer 1991, 233, 297; vö. Fischer, „Gaufürst”: *LÄ* II., 412.
- 87 Helck, „Vorsteher von Oberägypten”: *LÄ* VI., 1076–1077. Kai, Kagemni, Nikau-Iszeszi, Inumin (az utóbbi három Teti korából, Kanawati 2005, 55, 62) és a híres Uni mind vezírek, de már Unisz-anh vezír (!) is, aki valószínűleg azonos Unisz fáraó fiával.
- 88 Kanawati 1980. A koncepcióváltás csirái már a 4. dinasztia második felétől érzékelhetőek: Baud 2010, 75–77.
- 89 Seidlmayer 1990, 378; vö. Kemp 2006, 112–135.
- 90 Lásd a mendészi Mehu, a sokat emlegetett edfui Iszi és Qar, az ahmimi Bau-k, és kirívóan I. Pepi és az abüdoszi Dzsau-k, majd a nevezetes Uni – mindnyájan vezírek is – példáját (Baud 2010, 78).
- 91 Nem összetévesztendő Puskinnal: Gogol, N. V., *A revizor*, III. felvonás, 6. jelenet.
- 92 Így értelmezhető az elephantinói Pepinaht Heqaib, a koptoszi Semai (8. dinasztia), de a Dahla-oázis központjában, Balatban a kormányzói rezidencia körül épített szentélyek is. A szentek teremtésének folyamata egyébként a jelentősebb vezírek későbbi kultuszában is megnyilvánult (Kagemni, Bia), illetve a régi nagy királyok tiszteletében is: Unisz, I. Pepi (Baud 2010, 78).
- 93 Helck, „Vorsteher von Oberägypten”: *LÄ* VI., 1076–1077. A magyarázatok további lehetőségeihez lásd pl. Goedicke 1956, 4–5, ahol Felső-Egyiptom több részre tagolását veti fel; vö. Säve Söderbergh 1994, 20.

- 94 Urk. I., 120.
- 95 További példák a felső-egyiptomi eljáróként megjelenő előkelőségekre: I. Pepi korából: Ni-anhszesz-Hnum, Hauu fia, a 15. Nyúl-nomosz nagyfőnöke (Urk. I., 95–96); II. Pepi korából: az asszuáni Szabni, Mehu fia, aki visszaszerezte hős atyja holttestét (Urk. I., 135–140), az abüdoszi Ibi, aki Dzsaanak, I. Pepi kétszeres sógorának és híres vezírnek volt a fia, és – Merenré korától – egyben a 12. nomosz nagyfőnöke (Urk. I., 142–145), Idi (talán II) vezír, aki szintén abüdoszi illetőségű, és II. Pepi uralkodásának végére datálható (CG 1457, CG 1577, vö. Brovarski 1994, 39, 81. jegyzet), Meirből pedig Pepi-anh, a „Fekete” Nianh-Pepi fia, amúgy szintén helyi nagyfőnök (Blackman, *Meir*, I. 9–10); az Óbirodalom végétől, illetve a hérakleopoliszi korból az ahmimi nagyfőnökök több generációja: Ka-hep (Teti-iqer), fia, Sepeszpu-Min (Heni-anh) és ennek unokája, Heni-anh (Brovarski 1985, 132–134).
- 96 Baud 2010, 77–78.
- 97 Kóthay Katalin fordítása, Kóthay–Gulyás 2007, 233–234.
- 98 E lehetőség részleteihez esetleg számításba kellene venni a Teti és I. Pepi között megjelenő, rejtélyes Uszerkaré király személyét (Abüdoszi lista N° 35; Baud–Dobrev 1995, továbbá Dobrev 2010), illetve a hozzá kötődő nagyuraknak a mindenkori udvarhoz való viszonyát is.
- 99 A munkálatokról és a Bét Bogdádi történetéről lásd Fábíán 2011. A ház még álló részének bontásáról egyelőre nem kaptam hírt, de nem teljesen kizárt, hogy a következő ásatási idény során már ez sem akadályozza a feltárást.
- 100 A részletekről és eddigi rekonstrukciójáról lásd Fábíán 2009, 27–30, Fábíán 2010a, 2010b.
- 101 A Hoha-dombon a korábbiakban Dzsehutimesz sírjának (TT 32) körzetét tártuk fel (Kákósy et al. 2004; Schreiber 2008), és előlött, a jelenleg vizsgált területtől nyugatra is dolgoztunk. Most, a vályogtéglá építménytől nyugatra tanúfalat hagytam, mely mögött mintegy 10 méteres szakadék van, melynek oldala és további részletei komolyabb vizsgálatra adnak lehetőséget. Újabb, eddig ismeretlen sziklasírok is előkerülhetnek itt. Jelenleg Schreiber Gábor vezeti ezt a feltárást, és ennek nyomán tárta fel itt a (Kampp) -400- számú sír egy részét. Úgy állapotunk meg, hogy a Dzsehutimesz-sír keleti szélének vonala legyen a két ásatás határa, s úgy tűnik, ez éppen Unisz-anh sírjának keleti oldalával esik egybe.
- 102 A feltárást során a Bét Bogdádba beépített darabokkal együtt összesen harminchárom kötöredéket regisztráltam (N°s 77–109), melyek többsége Unisz-anh falfestményeire emlékeztet leginkább, de Qen-Amon sírjából (TT 412) és Nefermenu (TT 184) sírjából származók is kerültek elő.
- 103 Saleh 1977, fig. 57.
- 104 Saleh 1977, Pls. 14, 15.1, 17, 18.

## Bibliográfia és rövidítések jegyzéke

- ÄA: *Ägyptologische Abhandlungen*, Wiesbaden.
- Arnold 1974: Arnold, Dieter, „Bericht über die vom Deutschen Archäologischen Institut Cairo im Winter 1972/73 in El-Tarif durchgeführten Arbeiten”: *MDAIK* 30 (1974) 155–164.
- Arnold–Schenkel 1976: Arnold, Dieter – Schenkel, W., *Gräber des Alten und Mittleren Reiches in El-Tarif*, Mainz am Rhein, 1976.
- ASAE: *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte*, Cairo.
- AV: *Archäologische Veröffentlichungen*, Berlin, Mainz.
- Baer 1991: Baer, K., *Rank and Title in the Old Kingdom. The Evolution of a System of Social Organization*, Chicago, 1991.
- Baines–Malek 1992: Baines, J. – Malek, J., *Az ókori Egyiptom atlasza*, Budapest, 1992 [eredeti kiadás: *Atlas of Ancient Egypt*, Oxford, 1980].
- BAR: Breasted, J. H., *Ancient Records of Egypt*, I–IV., New York, 1962.
- Barta 1968: Barta, W. *Aufbau und Bedeutung der altägyptischen Opferformel*, Glückstadt, 1968.
- Bárta 2006: Bárta, M. (szerk.), *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference Held in Prague, May 31 – June 4, 2004*, Praha, 2006.
- Baud 2006: Baud, M., „The Relative Chronology of Dynasties 6 and 8”: Hornung, E. – Krauss, R. – Warburton, D. A. (szerk.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden–Boston, 2006, 144–158.
- Baud 2010: Baud, M., „The Old Kingdom”: Lloyd, A. B. (szerk.), *A Companion to Ancient Egypt*, I., Malden–Oxford–Chichester, 2010, 63–80.
- Baud–Dobrev 1995: Baud, M. – Dobrev, V., „De nouvelles annales de l’Ancien Empire égyptien. Une ‘Pierre de Palerme’ pour la VIe dynastie”: *BIFAO* 95 (1995) 23–63.
- Baud–Dobrev 1997: Baud, M. – Dobrev, V., „Le verso des annales de la VIe dynastie, Pierre de Saqqara-Sud”: *BIFAO* 97 (1997) 35–42.
- Beckerath 1997: Beckerath, J. von, *Chronologie des Pharaonischen Ägypten. Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.*, Mainz am Rhein, 1997.
- Beckerath 1999: Beckerath, J. von, *Handbuch der Ägyptischen Königsnamen*, München, 1999.
- Bietak 1985: Bietak, M., „Zu den nubischen Bogenschützen aus Assiut. Ein Beitrag zur Geschichte der Ersten Zwischenzeit”: Posener-Kriéger, P. (szerk.), *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, I., Cairo, 1985, 87–97.
- BIFAO: *Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale*, Cairo.
- Blackman, *Meir*: Blackman, A. M., *The Rock Tombs of Meir*, I–VI., London, 1914–1953.
- Brovarski 1985: Brovarski, E., „Akhmim in the Old Kingdom and first Intermediate Period”: Posener-Kriéger, P. (szerk.), *Mélanges Gamal Eddin Mokhtar*, I., Cairo, 1985, 117–153.
- Brovarski 1994: Brovarski, E., „Abydos in the Old Kingdom and First Intermediate Period, Part II”: Silverman, D. P. (szerk.), *For His Ka. Essays Offered in Memory of Klaus Baer*, Chicago, 1994, 15–44.
- Brunner 1937: Brunner, H. *Die Texte aus den Gräbern der Herakleopolitenzeit von Siut mit Übersetzung und Erläuterungen*, Glückstadt – Hamburg – New York, 1937.
- CG: *Catalogue Général* (a kairói Egyiptomi Múzeum katalógusszámaikat jelöli).
- Clère–Vandier 1948: Clère, J. J. – Vandier, J., *Textes de la Première Période Intermédiaire et de la XI<sup>ème</sup> Dynastie*. I<sup>er</sup> fascicule, Bibliotheca Aegyptiaca X, Bruxelles, 1948.
- Darvas 2010: Darvas N., „A thébai Nefermenu sír (TT 184) körzetének feltárása során előkerült koporsótöredékek és egyéb fatárgyak vizsgálata és értelmezése (2004–2008)”: *Orpheus Noster* (2010) 5–16.
- Dobrev 1996: Dobrev, V., „Les Marques sur pierres de construction de la nécropole de Pépi Ier. Étude prosopographique”: *BIFAO* 96 (1996) 103–132.
- Dobrev 2010: Dobrev, V., „Quest for the Lost Kings of Dynasty Six”: Raffaele, F. – Nuzzolo, M. – Incordino, I. (szerk.), *Recent Discoveries and Latest Researches in Egyptology. Proceedings of the First Neapolitan Congress of Egyptology, Naples, June 18<sup>th</sup>–20<sup>th</sup> 2008*, Wiesbaden, 2010, 51–66.
- Fábíán 2009: Fábíán Z. I., „A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2009”: *Orpheus Noster* (2009) 5–32.

- Fábián 2010a: Fábián Z. I., „Paintings of a Mud Brick Chapel from the 18<sup>th</sup> Dynasty in the Theban Necropolis”: Czeglédy, A. – Horváth, L. et al. (szerk.), *Pietas non sola Romana. Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, Budapest, 2010, 473–500.
- Fábián 2010b: Fábián Z. I., „Paintings of a Mud Brick Chapel from the 18<sup>th</sup> Dynasty in the Theban Necropolis”: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (2010) 1–26.
- Fábián 2011: Fábián Z. I., „A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklasírjának körzetében – 2010, 1. rész: Qurna egy sarka”: *Orpheus Noster* (2011/1) 5–36.
- Fischer 1964: Fischer, H. G., *Inscriptions from the Coptite Nome, Dynasties VI–IX*, Roma, 1964.
- Fischer 1966a: Fischer, H. G., „The Reading of [hmt] in Titles”: *Varia Nova* (Egyptian Studies 3), New York, 1966, 50–52.
- Fischer 1966b: Fischer, H. G., „Words and Weapons at Thebes”: *Varia Nova* (Egyptian Studies 3), New York, 1966, 83–90.
- Fischer 1966c: Fischer, H. G., „Semi-reversed Forms of [jm3hw] (F39)”: *Varia Nova* (Egyptian Studies 3), New York, 1966, 194–201.
- Fischer 1968: Fischer, H. G., *Dendera in the Third Millennium B.C. down to the Theban Domination of Upper Egypt*, New York, 1968.
- Galvin 1984: Galvin, M., „The Hereditary Status of the Titles of the Cult of Hathor”: *JEA* 70 (1984) 42–49.
- Gardiner 1959: Gardiner, A. H., *The Royal Canon of Turin*, Oxford, 1959.
- Gestermann 1987: Gestermann, L., *Kontinuität und Wandel in Politik und Verwaltung des frühen Mittleren Reiches in Ägypten*, Wiesbaden, 1987.
- Gestermann 2008: Gestermann, L., „Die Datierung der Nomarchen von Hermopolis aus dem frühen Mittleren Reich – eine Phantomdebatte?»: *ZÄS* 135 (2008) 1–15.
- Goedicke 1956: Goedicke, H., „Zu *imj-r3 šm* und *tp-šm* im Alten Reich”: *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 4 (1956) 1–10.
- Gomaà 1980: Gomaà, Farouk, *Ägypten während der Ersten Zwischenzeit*, Wiesbaden, 1980.
- Grajetzki 2006: Grajetzki, W., *The Middle Kingdom of Ancient Egypt. History, Archaeology and Society*, London, 2006.
- Grimal 1988: Grimal, N., *Histoire de l'Égypte ancienne*, Paris, 1988.
- Harpur 1987: Harpur, Y., *Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom. Studies in Orientation and Scene Content*, London, 1987.
- Hayes 1990: Hayes, W. C., *The Scepter of Egypt. A Background for the Study of the Egyptian Antiquities in The Metropolitan Museum of Art*, I–II., New York, 1990 [1933–1959].
- Helck 1954: Helck, W., *Untersuchungen zu den Beamtentiteln des ägyptischen Alten Reiches*, Glückstadt – Hamburg – New York, 1954.
- Hornung-Krauss-Warburton: 2006: Hornung, E. – Krauss, R. – Warburton, D. A. (szerk.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden–Boston, 2006.
- Jaroš-Deckert 1984: Jaroš-Deckert, B., *Grabung in Assasif, V: Das Grab des Jnj-jtj.f. Die Wandmalereien des XI. Dynastie*, Cairo, 1984.
- JEA*: *Journal of Egyptian Archaeology*, London.
- JNES*: *Journal of Near Eastern Studies*, Chicago.
- Jeffreys 2010: Jeffreys, D., „Regionality, Cultural and Cultic Landscapes”: Wendrich, W. (szerk.), *Egyptian Archaeology*, Southern Gate, 2010, 102–118.
- Junker 1934: Junker, H., *Giza*, II., Wien–Leipzig, 1934.
- Kákósy 1979: Kákósy L., *Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája*, Budapest, 1979.
- Kákósy–Bács–Bartos–Fábián–Gaál 2004: Kákósy L. – Bács T. A. – Bartos Z. – Fábián Z. I. – Gaál E., *The Mortuary Monument of Djehutymes (TT 32)*, Budapest, 2004.
- Kampp 1996: Kampp, Fr., *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie*, Mainz am Rhein, 1996.
- Kanawati 1980: Kanawati, N., *Governmental Reforms in Old Kingdom Egypt*, Warminster, 1980.
- Kanawati 2005: Kanawati, N., „Decoration of Burial Chambers, Sarcophagi and Coffins in the Old Kingdom”: Daud, Khaled – Bédier, Shafia – Abd El-Fatah, Sawsan (szerk.), *Studies in Honor of Ali Radwan*, II., Cairo, 2005, 55–71.
- Kanawati – Abdel Raziq 1999: Kanawati, N. – Abdel Raziq, M., *The Teti Cemetery at Saqqara. V. The Tomb of Hesi*, Warminster, 1999.
- Kees 1932: Kees, H., *Beiträge zur altägyptischen Provinzialverwaltung und der Geschichte des Feudalismus*, Berlin, 1932.
- Kemp 2006: Kemp, B. J., *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*, London – New York, 2006.
- Kóthay–Gulyás 2007: Kóthay K. A. – Gulyás A., *Túlvilághit és mindennapok az ókori Egyiptomban. Források a Kr. e. 3–2. évezredből*, Miskolc, 2007.
- LÄ: Helck W. – Otto E. – Westendorf, W. (szerk.), *Lexikon der Ägyptologie*, I–VII., Wiesbaden, 1975–1992.
- Lange–Schäfer 1902: Lange, H. O. – Schäfer, H., *Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire, Nos 20001–20710. Grab- und Denksteine des Mittleren Reichs*, Berlin, 1902.
- Le Saout – Ma'arouf – Zimmer 1987: Le Saout, F. – Ma'arouf, A. el-H. – Zimmer, T., „Le Moyen Empire à Karnak: Varia I”: *Karnak VIII* (1987) 1982–1985, 294–297.
- Lehner 2010: Lehner, M., „Villages and the Old Kingdom”: Wendrich, W. (szerk.), *Egyptian Archaeology*, Southern Gate, 2010, 85–101.
- Lichtheim 1975: Lichtheim, M., *Ancient Egyptian Literature. A Book of Readings, I. The Old and Middle Kingdoms*, Berkeley – Los Angeles – London, 1975.
- Lloyd 2010: Lloyd, A. B. (szerk.), *A Companion to Ancient Egypt*, Southern Gate, 2010.
- Luxor Museum 1979: *The Luxor Museum of Ancient Egyptian Art. Catalogue*, Cairo, 1979.
- Malek 1982: Malek, J., „The Original Version of the Royal Canon of Turin”: *JEA* 68 (1982) 93–106.
- Malek 2000: Malek, J., „The Old Kingdom (c. 2686–2160 BC)”: Shaw, I. (szerk.), *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, 2000, 83–106.
- Martin-Pardey 1976: Martin-Pardey, E., *Untersuchungen zur ägyptischen Provinzialverwaltung bis zum Ende des alten Reiches*, Hildesheim, 1–246.
- MÄS: *Münchener Ägyptologische Studien*, Berlin.
- MDAIK: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, Cairo–Berlin–Wiesbaden–Mainz.
- Németh 2010: Németh B., „Egy aknasír és ami benne van: Egy másodlagos temetkezés története a thébai el-Hoha dombon”: *Orpheus Noster* (2010) 17–25.
- Newberry 1903: Newberry, P. E., „A Sixth Dynasty Tomb at Thebes”: *ASAE* 4 (1903) 97–100.
- ÓKTCh: Harmatta J. (szerk.), *Ókori keleti történeti chrestomathia*, Budapest, 1964.
- Otto 1952: Otto, E., *Topographie des thebanischen Gaues*, Berlin, 1952.
- Pantalacci 1985: Pantalacci, L., „Un décret de Pépi II en faveur des gouverneurs de l'oasis de Dakhla”: *BIFAO* 85 (1985) 245–254.
- Porter–Moss 1960: Porter, B. – Moss, R., *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings, I. The Theban Necropolis, 1. Private Tombs*, Oxford, 1960<sup>2</sup>.
- Redford 1986: Redford, D. B., *Pharaonic King-Lists, Annals and Day-Books. A Contribution to the Study of the Egyptian Sense of History*, Mississauga, 1986.
- Redford 2001: Redford, D. B., (szerk.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, I–III., Cairo, 2001.

- Richards 2010: Richards, J., „Kingship and Legitimation”: Wendrich, W. (szerk.), *Egyptian Archaeology*, Southern Gate, 2010, 56–84.
- Robins 1997: Robins, G., *The Art of Ancient Egypt*, London, 1997.
- Ryholt 1997: Ryholt, K., *The Political Situation in Egypt during the Second Intermediate Period c. 1800–1550 B.C.*, Copenhagen, 1997.
- Ryholt 2000: Ryholt, K., „The Late Old Kingdom in the Turin King-List and the Identity of Nitocris”: *ZÄS* 127 (2000) 87–100.
- Säve-Söderbergh 1994: Säve-Söderbergh, T., *The Old Kingdom Cemetery at Hamra Dom (El-Qasr Wa Es-Sayed)*, Stockholm, 1994.
- SAGA: *Studien zur Archäologie und Geschichte Altägyptens*, Heidelberg.
- SAK: *Studien zur altägyptischen Kultur*, Hamburg.
- Saleh 1970: Saleh, Mohamed, „The Tomb of *Wnjs-ꜥnh* at Qurna (PM - No. 413)”: *MDAIK* 26 (1970) 199–206.
- Saleh 1977: Saleh, Mohamed, *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*, Mainz am Rhein, 1977.
- Saleh 1983: Saleh, Mohamed, „The Tomb of the Royal Scribe Qenamun at Khokha (Theban Necropolis N° 412)”: *ASAE* 69 (1983) 15–28.
- Schenkel 1962: Schenkel, W., *Frühmittelägyptische Studien*, Bonn, 1962.
- Schenkel 1965: Schenkel, W., *Memphis, Herakleopolis, Theben*, Wiesbaden, 1965.
- Schreiber 2008: Schreiber G., *The Mortuary Monument of Djehuty-mes II. Finds from the New Kingdom to the Twenty-sixth Dynasty*, Budapest, 2008.
- Schulz–Seidl 2007: Schulz, R. – Seidl, M. (szerk.), *Egyptom. A fáraók világa*, Budapest, 2007 [2004].
- Seidlmayer 1990: Seidlmayer, S. J., *Gräbfelder aus dem Übergang vom Alten zum Mittleren Reich. Studien zur Archäologie der Ersten Zwischenzeit*, Heidelberg, 1990.
- Seidlmayer 2000: Seidlmayer, S. J., „The First Intermediate Period (c. 2160–2055 BC)”: Shaw, I., *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, 2000, 108–136.
- Seidlmayer 2006: Seidlmayer, S. J., „The Relative Chronology of the First Intermediate Period”: Hornung, E. – Krauss, R. – Warburton, D. A. (szerk.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden–Boston, 2006, 159–167.
- Shaw 2000: Shaw, I., *The Oxford History of Ancient Egypt*, Oxford, 2000.
- Smith 1978: Smith, W. S. (revised by W. Kelly Simpson), *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom*, New York, 1978.
- Spalinger 1994: Spalinger, A. J., „Dated Texts of the Old Kingdom”: *SAK* 21 (1994) 275–319.
- Strudwick 1985a: Strudwick, N., *The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and Their Holders*, London, 1985.
- Strudwick 1985b: Strudwick, N., „Three Monuments of Old Kingdom Treasury Officials”: *JEA* 71 (1985) 43–51, Pls. III–IV.
- Strudwick 2005: Strudwick, N., *Writings from the Ancient World. Texts from the Pyramid Age*, Atlanta, 2005.
- Strudwick 2006: Strudwick, N., „The Translation of Texts of the Old Kingdom”: Bárta, M. (szerk.), *The Old Kingdom Art and Archaeology. Proceedings of the Conference Held in Prague, May 31 – June 4, 2004*, Praha, 2006, 335–341.
- TAVO: *Tübinger Atlas des Vorderen Orient*, Tübingen.
- Tiradritti 2007: Tiradritti, F., *Ägyptische Wandmalerei*, München, 2007.
- Urk. I.: Sethe, K., *Urkunden des Alten Reichs*, Urkunden des Ägyptischen Altertums, Erste Abteilung, Leipzig 1933.
- Verner 2006: Verner, M., „The Contemporaneous Evidence for the Relative Chronology of Dyns. 4 and 5”: Hornung, E. – Krauss, R. – Warburton, D. A. (szerk.), *Ancient Egyptian Chronology*, Leiden–Boston, 2006, 124–134.
- Waddell 1980: Waddell, W. G., *Manetho*, The Loeb Classical Library 350, Cambridge, Mass., 1980, [1940].
- Wendrich 2010: Wendrich, W. (szerk.), *Egyptian Archaeology*, Southern Gate, 2010.
- Willems 2010: Willems, H., „The First Intermediate Period and the Middle Kingdom”: Lloyd, A. B. (szerk.), *A Companion to Ancient Egypt*, I., Malden–Oxford–Chichester, 2010, 81–100.
- Winlock 1943: Winlock, H. E., „The Eleventh Egyptian Dynasty”: *JNES* 2 (1943) 249–283.